

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

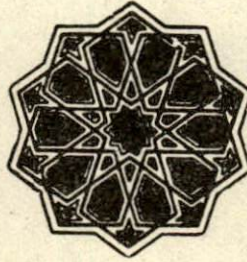

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrîzî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İnan ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfikar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihu Dimesk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

DIRAR B. AMR VE MU'TEZİLE'NİN TEŞEKKÜL SÜRECİNDEKİ YERİ

Dr. Osman AYDINLI

GİRİŞ

Mu'tezile mezhebi açısından, Vasıl b. Atâ (131-748) ve Amr b. Ubeyd (144/761)'den sonraki dönemde önemli bir bilgi boşluğu bulunmaktadır. Bu dönem Mu'tezile tarafından Vasıl'ın da'feri ile doldurulmaya çalışılsa da, onların dikkate değer görüşleri bulunmamaktadır. Bu sebeple felsefe kitaplarının İslâm dünyasına yoğun bir şekilde girmeye başladığı bu ortamın güçlü bir ismi doğurması kaçınılmazdı. Bu noktada daha çok Basra ilim ve fikir çevresiyle alâkalı bulunan ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf (227/841)'dan önce Basra ilim meclisinin başkanı olarak kabul edilen Dırar b. Amr (200/815) ismi büyük bir önem arz etmektedir.

Dırar b. Amr'ın hayatı, ilmi kişiliği ve Mu'tezile içindeki yerini tesbit etmeden önce, etkin faaliyet yürüttüğü Harun Reşid (198/809) döneminin sosyal, siyasal ve kültürel durumuna göz atmak istiyoruz.

Harun Reşid (193/809) dönemi, Abbasî devletinin siyasî yönden en güçlü olduğu ve maddî refah düzeyinin oldukça yüksek seyrettiği bir dönemdir¹. Bu dönemde Abbasî devleti, sınırları itibariyle genişlemiş; idarî ve malî yönden güçlenmiştir². Bu güç ve maddî refah beraberinde israfi da getirmiş; gayr-i ahlakî durum yaygınlaşmış ve devletin başkenti Bağdat köle ticaret merkezi haline gelmiştir³.

Harun Reşid (193/809) iktidarının ilk yıllarında Fars asıllı olan Bermekî ailesinden Yahya b. Halid (188/805)'i vezirlik makamına getirmişti. Bu şahıs, iki oğlu Fazl ve Ca'fer'le birlikte devlet idaresinde söz sahibi

1. Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, Kahire 1305, 286.
2. Muhammed b. Ali b. Tabataba İbn Tiktaka, *el-Fahri fi'l-Adoöbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut trz., 195; Ebu Muhammed Ahmed b. A'sâm el-Kufi (314/926), *Fütuh*, Beyrut trz., IV, 403.
3. Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, Kahire 1965, III, 75.

olmuştur⁴. Fakat çok geçmeden Harun er-Reşid'in Bermekî ailesiyle olan ilişkileri bozulmuş ve 187/803'de veziri Ca'fer b. Yahya b. Halid'i Enbar'da öldürtmüştür⁵. Vezirlik yaptıkları dönemde Bermekî ailesi, siyasî arenada etkin olduğu ölçüde ilmî hayata da damgasını vurmuştur. Nitekim Yahya b. Halid el-Bermekî'nin düzenlediği aşk üzerine yapılan bir tartışma meclisine Ebu'l-Hüzeyl (227/841), Nazzam (221-835), Bişr b. Mu'temir (210/825), Sümame b. Eşres (213/828), Ali b. Misem (184/200?) ve Hişam b. Hakem (190/805) gibi Mu'tezile ve şîa'ya mensup bazı kişiler katılmıştır⁶. Bu dönemde ilim ve sanata önem verilmiş; halife ve devlet ricali, fakihlere, kâdıllara, şairlere, ilim ve fikir adamlarına rağbet göstermişlerdir⁷.

Harun Reşid (193/809) döneminin en belirgin özelliklerinden birisi de, tercüme faaliyetinin yoğunluk kazanmış olmasıdır. Halife, Süryani asıllı olan Yuhanna b. Masaveyh⁸ (243/857)'i tercüme heyetinin başına getirerek eski tıp kitaplarından oluşan bazı eserleri tercüme ettirmekle görevlendirmiştir⁹. Harun Reşid, Haccac b. Yusuf b. Matar'a Oklid'in *Usul el-Hendese*'sini de ikinci kez- daha mükemmel bir şekilde, tercüme ettirmiştir¹⁰. Bu faaliyetlerin bir parçası olarak Ömer b. Ferruhan et-Taberî ahkamu'n-nucum konusunda araştırmalar yapmış; birçok eser tercüme etmiş; önceleri Yahya b. Halid el-Bermekî (188/805), sonra da Fazl b. Sehl (202/817) tarafından destek görmüştür¹¹. Yine bu dönemde Yahya b. el-Bitrîk (200/815) tarafından Yunanca'dan tercüme yapılmıştır¹². Görüldüğü gibi, Harun Reşid, ilmi uyanışta ve tercüme faaliyetlerinin artmasında oldukça önemli bir rol üstlenmiştir.

4. İbn A'sâm, IV, 402; Nahide Bozkurt, *Halife Me'mun Dönemi ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, 8 vd.
5. Halife b. Hayyat (240/854), *Tarihu Halifet b. Hayyat el-Asferî*, R. Baki b. Halid, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1414/1993, 375; İbn A'sâm, IV, 425; Cahşiyarî, *Kitabu'l-Vüzera ve'l-Küttab*, Thk. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyarî-Abdu'l-Hafız Şelbi, Kahire 1357/1938, 234.
6. Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesudi (346/957), *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1988, III, 380.
7. İbn Tıktaka, 196.
8. Ebu Zekeriyya Yuhanna (veya Yahya) b. Masaveyh, Süryani idi ve Cündişapur ekolünün tabiblerindendi. Bağdat'a Me'mun döneminde geldi; Me'mun onu, 215/830 yılında Beytü'l Hikme'nin başına getirdi. Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil dönemlerinde de hizmette bulundu. Huneyn b. İshak onun öğrencilerindendi. Reşid'le çağdaş olduğu tezini sadece İbn Cülcül ileri sürmektedir. Ona göre başta Harun olmak üzere Emin, Memun ve Mütevekkil döneminde hizmette bulunmuştur. 30 eseri olduğu rivayet edilmektedir. Bazı eserleri; *Edebu't-Tabib*, *Kitabu'l-Burhan*, *Kitabu'l-Basıra* vb. bkz. İbn Cülcül (399/1009), *Tabakatu'l-Etubba ve'l-Hukema*, thk. Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985, 65, İbn Ebî Usaybia, *Yunu'u'l-Enbai ve Tabakatu'l-Etubba*, şerh-thk. Dr. Nizar Ruza, Beyrut trz., 246-255.
9. İbn Cülcül, 65; İbn Kiftî (646/1248), Cemaleddin Ebi'l-Hasan, *İhbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukemâ*, Kahire trz., 249.
10. İbn Nedim, *Fihrist*, tkl. eş-Şeyh İbrahim Ramazan, Beyrut 1415/1994, 302.
11. İbn Kiftî, 161 vd.
12. İbn Cülcül, 67.

Harun Reşid döneminde etkin olan Dırar b. Amr'ın daha çok Basra ilim ve fikir çevresiyle alâkalı olduğu anlaşılmaktadır. Basra şehri, Bağdat'ın ilim merkezi haline gelmesinden önce Irak bölgesinde, ilmi faaliyetlerin yoğunlaştığı bir merkez görünümündedir. Yaklaşık olarak 61/680'den sonra dikate değer itikadî tartışmaların yapıldığı bir merkez olan Basra'da büyük alimler yetişmişti. Dırar b. Amr'ın yaşadığı dönem ise, Sufyan es-Sevri (161-777)¹³, Sufyan b. Uyeyne (197/813)¹⁴, Malik b. Enes (179/795), Muhammed b. İdris eş-Şafii (204/819)¹⁵, gibi hadis öğretimiyle, haber nakliyle ve hükümleri nassa dayandırmakla uğraş veren Ashabü'l-Hadis¹⁶; Ebu Hanife (1150/767), Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (1189/8015), Ebu Yusuf (182/798), Züfer (158/775) ve Bişr el-Merisi (218/833) gibi şahısların teşekkül ettirdiği Irak ehli de denen Ashabu'r-Rey¹⁷ arasındaki mücadelenin yoğunlaştığı bir dönemdir. Re'y ehli, Abbasîlerin kuruluş yıllarından itibaren uzun bir süre pek çok kadılık görevini ellerinde bulundurmışlardı. Öyleki, Harun Reşid, Bağdat'ta başkadılık makamına Ebû Yusuf (1182/798)'u atamıştı¹⁸. Basra ve Bağdat'ta bulunan Mu'tezilî düşünürler ise, -istisnalar dışında- genel anlamıyla re'y ve kıyas lehine¹⁹ karşı bir tavır sergiliyorlardı.

A. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. Hayatı

Kaynakların verdiği bilegiye göre Dırar b. Amr, Kûfe asıllı Katafân²⁰ kabilesine mensub bir araptır ve Kûfe'de dünyaya gelmiştir. Onunla ilgili rivayetler karşımıza birden fazla Dırar b. Amr ismi çıkarmakta-

13. Ka'bi, *Kabulu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Rical*, Daru'l-Kütübü'l-Kâhire, Yazma, Mustalah 14 m. (110 varaka), 109 vd.; Ebû Ca'fer et-Tusî, *İhtiyar Ma'rifeti'r-Rical el-Ma'ruf bi Ricali'l-Keşşî*, Tlk. Mîr Dâmâd el-Esterâbâdî, thk. Seyyid Mehdi er-Recaî, Müessesetü Âli Beyt 1404, II, 690 vd.
14. Ka'bi, 99 vd.; Ebû Ca'fer et-Tusî, II, 689.
15. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Neşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut 1990/1410, I, 245.
16. Hadis taraftarlarının teşekkül süreci, iman anlayışları, Re'y Taraftarlarıyla ilişkileri ve İslam düşüncesindeki yeri için bkz. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Taraftarları ve İman Anlayışları*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1997.
17. Şehrîstânî, I, 245-246.
18. Halife b. Hayyat, 374; Ukaylî, II, 222.
19. Ebu Ömer Yusuf İbn Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî Endelüsî, *Camiu'l-Beyane'l-İlm ve Fazlihi vema Yanbağı fi Rivayetihi ve Hamlihi*, H. 463, Beyrut trs., II, 62-63; İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut trs., II, 514.
20. Aslen Kûfe asıllı olan Katafân, Benu Katafan b. Sa'd b. Kays Aylan b. Mudâr kabilesi olarak bilinir. Bu kabileye mensup olarak bilinen bazı kişiler, Kûfe'den Basra'ya gelerek yerleşenlerdir. Bkz. Sem'ani (562/1166), *el-Ensab*, tkd. Abdullah Amr el-Barrudî, Beyrut 1988, IV, 302; Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü'l-Ensabi'l-Arab*, thk. Komisyon, Beyrut 1403/1983, 249; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir İbn Kayseranî (507/1114), *el-Ensabu'l-Muttefikâ*, 115; İbn Esir, *el-Lübâb fî Tehzibi'l-Ensab*, thk. Hüsameddin el-Kudsî, Kahire 1356-1357, II, 175.

dır²¹. Esas konumuzu teşkil eden Dırar b. Amr'ın, Vasil b. Ata ve Amr b. Ubeyd gibi kişilerle; Ebû'l-Hüzeyl Allaf ve Bişr b. el-Mu'temir (210/825) gibi kişiler arasındaki nesle ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Dırar b. Amr'ın hicri II. yüzyılın başlarında doğmuş olması ihtimali güç kazanmaktadır.

Dırar'ın Vasil'in döneminde yaşadığı²², hatta önceleri Vasil b. Ata (131/748)'nin öğrencilerinden²³ ya da ashabından²⁴ olduğu halde, sonraları insan fiilleri (Halku'l a'mâl) ve kabir azabının inkarı konularında ona muhalefet ettiği²⁵ ve cebr inancını tercih ettiği²⁶ rivayet edilir. Eğer gençlik yıllarında Basra'da bulunmuşsa, Vasil'la karşılaşmaları ve ondan ders alması muhtemeldir. Vasil'in öğrencisi/daîsi Osman et-Tavil'in daî olarak

21. Kaynaklarda Dırar b. Amr ismiyle yer alan şahıslar şunlardır:

a) Dırar b. Amr b. Malik b. Zeyd ez-Zühelî ed-Dabbî: Beni Dabbe'nin liderlerinden biridir. Beni Dabbe kabilesi de Kûfe asıllıdır ve Basra'ya gelerek orada yerleşenleri de bulunmaktadır. Ebu Kabisa lakablı bu şahsın ismi, Ferezdâk (114/732)'in şiirinde de geçmekte; kabilesinin önde gelen isimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. İslamiyetten önce öldüğü anlaşılan bu şahsın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Dırar b. Amr'la bu şahıs arasında Kûfeli olmaları dışında bir bağ yoktur. Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd el-Ezdî (321-933), *el-İştikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Bağdat 1399/1979, I, 194; İbn Hazm, *Cemheretü'l-Ensâb*, 203; Zirikli, III, 215.

b) Dırar b. Amr el-Malatî: Daha çok Yezid er-Rakkaşî (130/748)'den hadis rivayet eden bir ravidir. Kaynaklarda "Ehl-i Cennet yüzüymü, benim ümmetim ise seksen sınıftır", "Ben cehennemdeyim diyen kimse cehennemdedir. Ben cennetteyim diyen kimse de cehennemdedir (Başka bir rivayette cennettedir)." gibi hadislerin isnad zincirinde yer almakta; güvenilir bir ravi olmadığı nakledilmektedir. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Ukaylî, el-Mekkî, *ed-Duafa*, thk. A. Emin Kal'aci, Beyrut 1404/1984, II, 221 vd.; Zehebî, *Mizanu'l İtidal fî Nakdi'r Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Daru'l Hayai trz., II, 328; Askalanî, *Lisânü'l-Mizân*, Haydarabad 1331, III, 202 vd.

c) Dırar b. Amr el-Katafânî el-Kûfî el-Kadî: Esas konumuzu teşkil eden şahıstır. İbn Hazm ismini eserinin sadece bir yerinde Dırar b. Abdillâh el-Gatafânî el-Kûfî olarak zikreder. Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Mısır 1950, IV, 192.

d) Dırar b. Ali b. Amir el-Kadî: Taberistan ve Horasan arasında bir şehir olan Cür-can'da kadılık yaptığı anlaşılmaktadır. Peygamberden rivayet edilen bir hadisin ravi zincirinde ismi geçmektedir. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Sehmî, *Tarih-u Cürcan*, nsh. Dr. Muhammed Abdulmuid Han, Beyrut 1407/1987, 486.

22. İsferyânî, *et-Tabasır fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatı'n Naciye an Fırkatı'n-Halikin*, thk. K. Yusuf el-Hut, Beyrut 1983/1403, 105; Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut trz., 22.

23. Kadî'l-Kudat Abdulcebbar b. Ahmed, *Fadlu'l İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, Tah. Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986 163; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, Beyrut 1982, I, 237; Adnan Ubeyd el-Ali, "*Bişr b. el-Mu'temir: Şi'ruhu ve Sahîfetühü'l-Belagiyye*", Mecelletü Ma'hedi'l-Arabiyye, XXXI/II (1408/1987), 531.

24. Razi, *İtikadâtü Fıraku'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, thk. Ali Sami Neşşar, Kahire 1938/1356, 69; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehcu'l-Belga*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1965, VI, 273; Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turasu'l Arabiye*, I/1-4, 61.

25. Razi, 69; Sezgin, I/1-4, s. 61; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, I, 237.

26. Kadî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İtizal*, 163.

27. Neşvanî'l-Himyeri, *Huru'l İyn*, Mısır 1948, 212.

gittiği Ermeniye halkının çoğunun Dırasıye'ye mensup olması²⁷, onunla Vasil arasında bir bağın mevcudiyetini hatıra getirmektedir. Mu'tezilî bir kaynak olan Cahız'ın naklettiği Dırar b. Amr'ın, Kutrub (206/821)'la buluştuğunda Vasil hakkındaki söylediği övgü dolu şiir de²⁸, onun Vasil'in öğrencisi olmasa bile, onunla doğrudan ya da dolaylı olarak bir ilgisinin bulunduğunu göstermektedir.

Dırar b. Amr'ın Haricilerin Vaidiyye koluna mensup sayılan ve Allah'ın günah işleyen kimseyi ebediyyen cehennemde cezalandırması gerektiğini söyleyen Yezid b. Eban er-Rakaşi'nin²⁹ talebesi olduğu hususu üzerinde durulur. Bu iddianın sahibi olan Watt, bu rivayet doğrultusunda Dırar b. Amr'ın 112/730'lardan sonra değil, daha önce doğmuş olabileceğini söyler³⁰. Fakat tesbit edebildiğimiz kadarıyla Yezid b. Eban er-Rakaşi'nin (130/748) talebesi olan şahıs, hadis ravilerinden olan ve kendisinden 10 ya da 20 yaş büyük olan Dırar b. Amr el-Malatî olmalıdır³¹. Watt'ın bu şahısla Dırar b. Amr'ın aynı şahıs olduğu ihtimalinden hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Dırar b. Amr'ın kâdı olduğu ifade edilmesine³² rağmen nerede ve ne zaman kadılık yaptığı hususunda tatmin edici bir bilgiye raslanılmamaktadır. Van Ess onun muhtemelen Kûfe'de kısa bir süre kadılık yapmış olabileceğini varsaymaktadır³³. Kadıların listesini dönem dönem veren Halife b. Hayyat'ın onun ismine -özellikle aktif durumda olduğunu varsaydığımız Mehdi, Hadi ve Harun Reşid dönemi kadılarının arasında yer vermediğini³⁴ görmekteyiz. Kanaatimize göre bu husus, onun kadılık yapmadığını ya da kısa süreli kadılık yaptığı için kayıtlara geçmediğini göstermektedir.

Dırar b. Amr'ın imamet konusunda tartıştıkları rivayeti bulunan Hişam b. Hakem (190/805)³⁵ ve Muammer b. Abbad (221/835) ile de muasır oldukları anlaşılmaktadır. Harun Reşid'in kadılığını yapan³⁶ ve Asha-

28. Cahız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, thk. M. Harun, Kahire 1948, I, 35.

29. Yezid b. Eban er-Rakkaşi, Basralıdır ve Hasan Basri'nin meclisinde bulunmuş; ondan ve Enes b. Malik'ten rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Hammad b. Seleme, kardeşi Fazl b. İsa b. Eban, Katâde gibi şahsiyetler rivayette bulunmuşlardır. Ashabu Hadis tarafından kadeî olduğu, hadisi inkar ettiği, naklettiği hadislerin zayıf olduğu ve sika sayılamayacağı gibi gerekçelerle hadisinin alınmaması gerektiği ifade edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Ukaylî, IV, 373 vd.; Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ*, 1394/1974, III, 50-54; Zehebî *Mizanü'l-İtidal*, IV, 418; Askalanî, *Tehzibü't-Tehzib*, XI, Beyrut 1968, 309-311.

30. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.R. Fiğlalı, Ankara 1981, 238.

31. Zehebî *Mizanü'l-İtidal*, II, 328; Askalanî *Lisanü'l-Mizan*, III, 202 vd.; Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991, I, 33.

32. *Mizanü'l-İtidal*, II, 328; Askalanî *Lisanü'l-Mizan*, III, 202.

33. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, I, 33.

34. Halife b. Hayyat, 359, 365, 381.

35. A. Nime, *Hişam b. Hakem*, 230 vd.

36. Halife b. Hayyat, 374.

bu'r Rey'den olan Ebu Yusuf (182/798) da, Dırar b. Amr gibi Kûfe asıllıdır ve Bağdat'da vefat etmiştir³⁷. Kadı Abdulcabbar (415/1020) onunla Ebu Yusuf arasında geçen bir olayı nakletmektedir. Ebu Yusuf ona bir kurban bayramı günü uğrar. Dırar b. Amr kurbanını kesmiş ve derisini yüzmektedir. Ebu Yusuf der ki, "Ya Eba Amr bu kesim, imamın namaz kıldırmasından önce olmuştur". Dırar b. Amr da, onun ilmî terbiye aldığı- nı zannettiğini söyler ve sözlerini şu cümlelerle tamamlar: "Senin önünde şüphe bulunmakta. Öyleyse sen namazı bekle"³⁸. Bu rivayet onun Ebu Yusuf'la muasır olduğunu, özellikle fıkhı aynı çevreden aldıklarını ve devlete bağlı bir kadıya tenkit yöneltecek kadar yönetime muhalif görüş- ler ileri sürmesi açısından önem arz etmektedir.

Dırar b. Amr, devletin büyük mücadele verdiği ilhad hareketlerine mensup olmamasına rağmen muhtemelen dönemi için aşırı sayılabilecek bazı fikirleri nedeniyle bir grup hadis alimi tarafından zındıklıkla itham edilmiştir. Ahmed b. Hanbel (241/855)'den gelen bir rivayete göre Bağdat kadısı Said b. Abdirrahman el-Cumahi (176/792) onun kanının mübah olduğuna ve idam edilmesine hükmetmiş, o da bunun üzerine Yahya b. Halid el-Bermeki'ye sığınmış³⁹ ve onun yanında gizlenmiştir⁴⁰. Bu rivayetten anlaşıldığına göre Dırar b. Amr, Bağdat'a bir ziyaret icabı veya herhangi bir nedenle kısa bir süre için gitmiş olabilir. Niçin zındıklıkla itham edildiğinin cevabını ise, Dırar b. Amr'ın cenneti ve cehennemi inkar ettiğini söyleyen Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinde bulabiliriz. Onun anlatımına göre Dırar b. Amr, cennetin ve cehennemin henüz yaratılıp yaratılmadığı hususunu sorgulamış; bir defasında da bu kanaatinden dolayı Ashab-ı Hadis tarafından dövülmüştür. Bu sorgulayışı İbn Hanbel, cennetin ve cehennemin inkarı şeklinde ifade etmektedir. Bu inkarı da "Onlar sabah akşam ateşe sunulurlar..."⁴¹ ayetini delil getirerek küfür olarak nitelemektedir. Kanaatimize göre Dırar b. Amr muhtemelen bu fikrinden dolayı zındıklıkla itham edilmiş ve cezalandırılmak istenmiştir.

Başka bir rivayete göre de Dırar b. Amr, zındıklıkla itham edildiğinden Said "onun kanını mübah kıldım, isteyen onu katletsin" demiştir. Bu fetvanın ardından Said doğrudan müdahale etmediği için Bağdat kadılığın- dan azledilmiştir. Bu olayın ardından Bağdat kadılığına getirilen Ebu Yusuf'un görev döneminde⁴², Dırar b. Amr'ın başına para ödülü konulmuştur. Ödülü duyan Şerik adlı bir şahıs, onun Yahya el-Bermeki'nin ya-

37. Sem'ani, IV, 432 vd.

38. Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal*, 245.

39. Askalani, *Lisanü'l-Mizan*, III, 203; Zehebi, *Mizanü'l-İtidal*, II, 328; Ukayli, *Duafa*, II, 122.

40. Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985, X, 545; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, Daru'l-Kütüb 1392/1972, I, 216.

41. Mü'min, 46.

42. Ukayli, II, 222.

nında olduğunu ihbar etmiş ve isteyenlerin onu orada bulabileceklerini söylemiştir⁴³. Bu ihbardan sonra Dırar b. Amr'la ilgili kaynaklarda fazla bir bilginin bulunmaması, onun rolünün azaldığı ya da kaçarak gizlendiği ile izah edilebilir. İhbarda bulunan şahsın kadılık yapan ve 177/793 ya da 179/795 yılında ölen Şerik⁴⁴ olduğu düşünüldüğünde, Dırar b. Amr hakkında çıkarılan ölüm fermanının bu tarihten önce olduğu ortaya çıkmakta; aynı şekilde Dırar b. Amr'ın bu tarihten önce ilim hayatında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu olayın meydana geliş zamanı olarak öngörülen tarihte olayın nakledicisi konumunda bulunan Ahmed b. Hanbel'in küçük bir yaşta oluşu, bu rivayet hakkında bazı istifhamların oluşmasına neden olmaktadır.

Kaynaklarda uzun yaşam tecrübelerinden faydalanmak amacıyla sözlerine başvurulmuş şahıslardan biri olarak bahsi geçen Dırar b. Amr'ın⁴⁵ çok yaşadığı anlaşılmaktadır. O, ömrünün sonuna doğru Cezire'ye yolculuk yapmış ve 70 yaşlarındayken kan çıbanından ölmüştür⁴⁶. İbn Hazm (456/1064) ise, onun 90 yaşındayken çıbandan öldüğünü ifade eder⁴⁷. Ölümü ile ilgili farklı bazı tarihler öne sürülmektedir. Bu tarihlerin 180/796, veya 205/820 mi olduğu hususu açıklık kazanmamıştır. Fuad Sezgin onun ölüm tarihini takriben 180/796 olarak verir⁴⁸. Ahmed b. Hanbel'in Yahya b. Halid (188/805)'in onu ölünceye dek sakladığı ifadesine dayanılarak onun Harun Reşid (193/809) döneminde öldüğü öne sürülmektedir⁴⁹. Çünkü Bermeki sülalesinin vezirliğine Harun Reşid döneminde son verilmiştir⁵⁰. Safedî ise onun ölüm tarihini 230/844 olarak verir⁵¹. Kanaatimize göre Dırar b. Amr, hakkında verilen ölüm fetvasından sonra kısa bir süre Yahya b. Halid'in yanında kalmış; daha sonra yakalanacağını anlayınca Bağdat'tan ayrılmıştır. Yakalanıp cezalandırıldığını gösteren herhangi bir rivayet bulunmaması ve ömrünün sonuna doğru Cezire'ye gittiği rivayeti bu ihtimali güçlendirmektedir.

43. Ukaylî, II, 222; Zehebî, *Siyeru'l-A'lam*, X, 545.

44. Şerik b. Abdillâh en-Nehâî 75 yılında doğmuş ve Mehdi'nin Kûfe kadılığını yapmıştır. Hadi'nin de kadılığını yapmış; fakat daha sonra azledilmiştir. Harun döneminde de Kûfe kadılığına getirilmiş; sonra da azledilmiştir. Rey ehline karşı oldukça sert bir tutum sergilemiştir. Kendinden yaklaşık 9000 hadis rivayet edildiği anlatılmaktadır. Bkz. Halife b. Hayyat, 359, 365, 381; Ukaylî, II, 192; Zehebî, *İber*, I, 208 vd.

45. İbn Abd Rabbih el-Endelüsî, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed (328/939), *İkdu'l-Ferid*, thk. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeynî-İbrahim el-Ebyarî, Beyrut 1403/1983, III, 57; Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1363/1944, VI, 506; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbor* Kahire, 1383/1963, II, 320.

46. Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, IV, 137.

47. İbn Hazm *Cemheretü'l-Ensab*, 249.

48. Sezgin, 1/1-4, 61.

49. Zehebî, *Siyeru'l-Alam*, X, 545; Zehebî, *Mizanu'l-İtidal*, II, 328; Askalanî' *Lisanu'l-Mizan*, III, 203.

50. Mesudi, III, 389.

51. Safadî, *el-Vafl*, nşr. Helmut Ritter, Beyrut 1402/1982, XVI, 365.

2. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Dırar b. Amr, Basra'da Ebû'l-Hüzeyl Allaf'dan önce kelamî tartışmaların yapıldığı meclisin başında yer almaktaydı⁵². Bu rivayet Dırar'ın yaşadığı dönemdeki etkisinin anlaşılmasında önemli bir ipucu vermektedir. O Mu'tezile dışındaki ekollerin fikirlerine de vakıfı ve uzlaştırıcı bir rol üstlenmişti. Nitekim Dırar'ın Bağdat'ta Yahya b. Halid el-Bermekî (188/805)'nin düzenlediği ve onun huzurunda gerçekleşen bir münazara Süleyman b. Cerir, Abdullah b. Yezid el-İbâdî, Hişam b. Hakem ve diğer dinlere mensub bazı kişilerle tartıştığı⁵³ rivayet edilmektedir. Bu, onun Yahya b. Halid el-Bermekî'nin meclisinin en önemli kalamcılardan olduğunu göstermektedir.

Dırar b. Amr'ın ölümünden sonra fikirleri, kaynaklarda ismi birlikte zikredilen en yakın arkadaşı ve talebesi olan Hafs el-Ferd tarafından savunulmuştur. Dırar b. Amr'ın faaliyetlerini kesmesinden sonra, Hafs'ın Ebû'l-Hüzeyl'e karşı onun görüşlerinin sözcülüğünü yaptığı⁵⁴ görülmektedir. Onun doğduğu yer olan Mısır'dan Basra'ya gelip Ebû'l-Hüzeyl'le münazara yaptığı, önceleri Mu'tezile'ye mensupken sonraları Halku'l Efal konusunda farklılaştığı ve Mu'tezile'yi reddeden bir kitap yazdığı rivayet edilir⁵⁵. Birçok konuda fikirleri Dırar'ınki ile aynılık arzettiği içindir ki, Dırar b. Amr'a yöneltilen eleştirilerin aynı Hafs'a da yöneltilmektedir⁵⁶. Ayrıca Süfyan b. Sehtân, Muhammed b. İsa el-Burgus (240/854), Hüseyin en-Neccar (230/844)⁵⁷, Bısr b. Gıyas el-Merisî (218/833)⁵⁸ Yahya b. Ebi Kâmil, Muhammed b. Harb es-Sayrafi gibi döneminin önemli bazı şahsiyetleri Dırar b. Amr'dan etkilenmişler⁵⁹ ve bazı konularda onunla aynı görüşü benimsemişlerdir.

İbn Nedim (385/955), Dırar b. Amr'ın otuza yakın kitabını zikreder⁶⁰. Zehebi (748/1347) de görüşlerinin batıl olduğunu söylemekle bera-

52. Malati, *Kitabu't-Tenbih ve'r-Reddu ala Ehli'l-Ehva ve'l-Beda*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, Kahire 1368/1949, h, 43; Nasir Gozeşte, "*Ebu'l-Huzeyl Allaf*", *Dairetu'l-Mearif-i Buzurg-i İslami*, VI, Tahran 1373, 389.
53. Ebû Ca'fer et-Tusî, *İhtiyar Ma'rifeti'r-Rical el-Ma'rif bi Ricali'l-Keşf*, tk. Mîr Dâmâd el-Esterâbâdî, thk. Seyyid Mehdi er-Recaî, Müessesatü Âlî Beyt 1404, II, 534, Şeyh Muhammed Bakır Meclisî, *Biharu'l-Envar*, Beyrut 1403/1983, XLVIII, 190.
54. Cüşemi, *Şerhu Uyunu'l-Mesâil*, 391; Van Ess, "*Ebû'l-Hüzeyl Allaf*", *Elr*, I, 318.
55. Cüşemi, *Şerhu Uyunu'l-Mesâil*, 391.
56. Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400, 216, 282, 515.
57. Hayyat, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ala Ravendiye'l-Mulhid*, tkd. Muhammed Hicazi, Kahire 1988, 201; Şehristanî, 77.
58. *Reddu'l-İmam Darimi Osman b. Said'ala Bısr el-Merisî*, 193.
59. Watt, *Teşekkül*, 255 vd.
60. İbn Nedim, *Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Mazendirî, Beyrut 1988, 315; Zehebi *Lisanu'l-Mizan*, III, 203; Hayreddin Zirikli, *el-Alam ve'l-Esma*, Kahire, 1954-1959, III, 215.

ber, onun hakkında "Dirar çağdaşlarından daha üstündür; zekasını, din ve mezhepler konusundaki geniş bilgisini açıklayan pek çok eseri bulunmaktadır."⁶¹, der.

Dirar'ın bazı eserleri ise şunlardır:

Kitabu Red ale'z-Zenâdika, *Kitabu Red ala Cemi'il-mülhidin*, *Kitabu'l-mahlûk*, *Kitabu'd-Da've*, *Kitabu'd-Delâle ala hudusi'l Eşya*, *Kitabu'r-Red ale'l-Mülhidin*, *Kitabu Yehtevi ala Selâseti Aşer*, *Kitabu fi'r-Red ale'l-Müşebbihe*, *Kitabu Yehtevi ala Sitteti Kutubi fi'r-Reddi ale'l-Mülhidin*, *Kitabu yehtevi ala aşereti kutubi fi'r-reddi ala Ehli'l-Milel*, *Kitabu'l-Müsavât*, *Kitabu'l-Harait*, *Kitabu'r-Red ala Aristalis fi'l-Cevahir ve'l-Araz*, *Kitabu'l-Erbaa Mesâil ala Ehli'l-Ehvâ*, *Kitabu't-Devleteyn*, *Kitabu ila men Belega mine'l-Müslimin*, *Kitabu'l-Cum'a*, *Kitabu'l-Ma'ruf ve's-Şükr*, *Kitabu'l-Va'id*, *Kitabu Aduvvi'l Maslah*, *Kitabu Fikr fil-lahi ale'l-Vakıfe*, *Kitabu İhtilafi'l-Ecza*, *Kitabu'r-Red ala Ashabi't-Tabayi'*, *Kitabu'l-Hakemeyn*, *Kitabu ale'l-Mürctie fi's-Şefa'a*, *Kitabu Red ale'l-Havaric*, *Kitabu Red 'ale'l-Vakıfe ve'l-Cehmiyye ve'l-Gaylâniyye*, *Kitabu'r-Redd ale'l-Muğiriyye ve'l-Mansuriyye fi Kavliha enne'l-arda la Yağlü min Nebiyyin Ebeden*, *Kitabu'l-Vasıyye*, *Kitabu Tevhid*, *Kitabu Tenakuzu'l Hadis*, *Kitabu İlm ale'n Nübüvve*, *Kitabu İsbati'r Rusul*, *Kitabu'r-Redd ale'n Nasara*, *Kitabu'r-Risale es-Sufiyyin*, *Kitabu İhtilafi'n-Nasi ve isbati'l-Hucce*, *Kitabu Kader*, *Kitabu İrade*, *Kitabu Teşbih*, *Kitabu meune fi'l-Hezellan*, *Kitabu Erzak ve'l-Mülk*, *Kitabu Menkulin*, *Kitabu Ahbar*, *Kitabu Esbab ve'l-İlm ale'n-Nübüvve*, *Kitabu ale'l-fazile ve'l-Muhakkime fi Kavlihim ennen-Nase ale'd-Dini ve en Zehera minhum gayre'l-hakk*, *Kitabu ale'l-Mürctie fi'l-Esma*, *Kitabu Menzile beyne'l-Menzileteyn*, *Kitabu'l-Hukmeyn*, *Kitabu Adabi'l-Mütekellimin*, *Kitabu Red ale'r-Rafıza ve'l-Haşeviyye*, *Kitabu'r-Red ala men Zağame ennel Enbiyai ihtelefet fi sıfatillahi azze vecelle*, *Kitabu red ala Muammer fi kavlihi enne Muhammed Rab*, *Kitabu'l-İmame*, *Kitabu'l-Vasıyye*, *Kitabu'r-Red ale'l-Haşeviyye fi Kavliha ennen-Nebiyye iza İsteğfera li-İnsani Gafera leh*, *Kitabu ala men Zağame enne'n-Nebiyye Tereke mine'd-Dini şey'en ve innehu Kane ya'lemu'l-Ğayb*, *Kitabu fi enne'l-Esmae la Tukâs*⁶², *Kitabu Tefsiri'l-Kur'an*, *Kitabu Te'vili'l-Kur'an*⁶³, *Kitab ale'l Ezârıka ve'n-Necedât ve'l-Mürctie*, *Kitab ale'l Ezârıka ve'l-Haddad ve'l Mürctie*⁶⁴, *Kitabu't-Tahriş*⁶⁵.

Harun Reşid (193/809) döneminde yaşayan Dirar b. Amr'ın "*Kitabu Red ale'z-Zenâdika*", "*Kitabu'r-Red ale'l-Mülhidin*", "*Kitabu Yehtevi ala Sitteti Kutubi fi'r-Reddi ale'l-Mülhidin*" ve "*Kitabu Red ala Cemi'il-*

61. Zehebî Siyeru'l-A'lam, 546.

62. İbn Nedim, *Fihrist*, 314 vd.; Van Ess, "Dirar b. 'Amr und die 'Cahmiya' Biographie einer Vergessenen Schule", *Der Islam*, 44/16-21.

63. İbn Nedim, *Fihrist*, 314-315; GAS, I, 614.

64. İbn Nedim, 315; Michael Cook, *Early Muslim Dogema*, London 1981, 198.

65. Hayyat, 206; Sezgin, 1/1-4, 61; GAS, I, 614.

Mülhidin"⁶⁶ adlı eserleri yabancı din ve kültürlerle karşı mücadelenin yoğun olduğu bu dönemde, o nun da bu mücadeleye katıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Dırar b. Amr'ın eserlerinin adları incelendiğinde onun orta yolu takip eden bir kelamcı olduğu ve döneminde etkin olan İslâm dışı din ve kültürlerle karşı olduğu kadar bazı İslâm fırkalarıyla da mücadele ettiği açıkça anlaşılır. Mu'tezile'yi red sadedinde kitap yazdığı bilinmemektedir. Fakat bazı Mu'tezilî isimlerin ona karşı kitap yazdıkları görülmektedir. Meselâ Ebû'l-Hüzeyl, ona ve Hafs el-Ferd'e karşı *Kitab ale'd-Dırar fi Kavlihi innallahe Yağdebu min fi'lihi, Kitab'ale Dırar ve Cehm ve-Ebi Hanife ve Hafs fi'l-Mahluk, Kita'bu'l-Mahluk 'ala Hafs el-Ferd ve Kitab alâ Hafs el-Ferd fi fa'ala ve Yefalu*⁶⁷ adlı eserleri; Bişr b. el-Mu'temis ise *Kitabu'r-Red alâ Dırar*⁶⁸ ve *Kitabu alâ Dırar fi'l-Mahluk*⁶⁹ adlı eserleri te'lif etmiştir.

B. İMAMET GÖRÜŞÜ VE SİYASİ TAVRI

İmamet konusunda Mu'tezile, Allah'ın daima en üstün olanı seçmesi gerektiği fikrini (Fadıl/Efda! İmam) savunanlar ve bazen daha az üstün olanı seçebileceği tezini (Mefdul İmam)⁷⁰ kabul edenler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Naşi el-Ekber fadıl imam fikrini benimseyenleri kendi içerisinde üçe ayırır ve Dırar b. Amr'ı, Dırarıyye olarak tanımladığı gruba dahil eder⁷¹. Onun benimsediği İmametü'l-Fadıl anlayışında nübüvvet kavramının önemli bir yeri bulunmaktadır. Bununla birlikte Dırar b. Amr, nebilerin birbirlerinden faziletli olmadığı fikrini benimsemekte; bu iddiasını da "Ben Adem oğlunun seyyidiyim. Övünme yoktur. Adem ve dışındakiler benim livam altındadırlar", "Musa yaşamış olsaydı, ancak bana tabi olması caiz olurdu" hadisleriyle temellendirmeye⁷² çalışmaktadır. Ona göre Nebiden sonra haber-i ahad yoluyla gelen sünnetin delil olarak bir değeri yoktur, Peygamberden sonra tek hüccet olacak kaynak icmadır⁷³.

66. İbn Nedim, 314 vd.

67. İbn Nedim, 204.

68. İbn Nedim, 184.

69. İbn Nedim, 205.

70. Ayrıntılı bilgi için bkz. Naşi el-Ekber, *Mesailu'l-İmâme*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 51-52; Ahmed Abdullah Arif, *es-Sılatu beyne'z Zeydiyye ve'l Mu'tezile*, Takdim. Muhammed Amâre Beyrut 1407/1987, 66 vd.

71. Naşi el-Ekber Fadıl imam fikrine sahip grubu kendi içerisinde bir takım kollara ayrılmaktadır: a) Amrıyye: Amr b. Ubeyd, Salih b. Amr el-Usvari, Ebû'l-Hüzeyl, İbrahim Nazzâm; Ali, Talha ve Zübeyr'i birlikte değil, teker teker tevallâ ederler. b) Hişamıyye: Hişam b. Amr ve taraftarları; Ali, Talha ve Zübeyr'i teberra ederler. Onların harbetmediklerini söylerler. c) Dırarıyye: Dırar b. Amr, Hafs el-Ferd; Ali, Talha ve Zübeyr konusunda vukuf ederler. Bkz. Naşi el-Ekber, 56.

72. Bağdadi, *Kitabu Usulu'd-din*, Beyrut, 1981/1401, 165.

73. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân fi Zikri'l-Firak Ehli'l-Edyân*, Moskova 1988, 33.

Nübüvvetten sonra ise imametten daha faziletli bir mevki yoktur. Fazilet hususunda imam nebiye velayet etmektedir. İmam ümmeti tedip eder ve dini bilgiler öğretir. Bu durumda terbiye edenin terbiye alandan daha faziletli olma sorumluluğu vardır⁷⁴. Dırar b. Amr'ın, imamın akdinin ne farz, ne de vacib olduğunu ifade ettiği, imametin ise, güzel bir fiil olduğunu; fakat yapılıp yapılmamasının caiz⁷⁵ olduğunu söylediği iddia edilmektedir.

Dırar b. Amr imamet konusundaki görüşü diğer gruplardan farklılık arz etmektedir ve dönemin anlayışıyla mukayese edildiğinde oldukça özgündür. Fadıl imam fikrine sahip olan Dırar'a göre, iki kişi imamet için bir araya geldiklerinde biri Kureyşli, diğeri Nabatlı ise müslümanların Nabatlıyı imam seçmeleri farzdır⁷⁶. Çünkü Nabatlı ilerde Allah'a karşı geldiğinde ve adaletsiz bir yönetim gösterdiğinde, gücü ve çevresi olmadığından ya da zayıf olduğundan iktidardan uzaklaştırılması ve azl edilmesi daha kolay olacaktır⁷⁷. Ona göre böyle bir tavır, ümmet arasında kan dökülmesini engeller ve ihtilafı bitirir⁷⁸. Bağdadi ise onun bu konudaki görüşünü şu şekilde verir: "Bir Kureyşli ile Arap olmayanın durumu eşit olsa, Arap olmayan imamete uygun bulunur. Mevlâ ise halis Arabdan evlâdır"⁷⁹. Mu'tezile de Kureyş dışı imamete cevaz vererek Dırar b. Amr'ın görüşünü benimsemekte; fakat takdimde ayrılmaktadır. Çünkü onlar Nabatlıyı Kureyş'e takdim etmezler⁸⁰. Eş'ari'nin eserinde Dırar b. Amr'ın bu konudaki görüşü nakledilirken Nabatlı ifadesi yer almamakta, onun "Arap olmayanın (Acem) idaresi gereklidir. Çünkü onlar, aşiret yönünden daha az güçlüdür ve azınlıktadır", dediği⁸¹ nakledilmektedir.

Dırar, efdal olanın imametini ve dört halifenin imamete geliş sırasını fazilet sırası olarak öngörmektedir. Bu hususta Peygamberin "Ümmetim dalalet üzerine birleşmez"⁸² hadisini delil olarak takdim etmektedir. Ebu-Bekir'i devrinin en üstünü olarak kabul etme, Hz. Ömer'i ve hilafetinin ilk altı senesinde Hz. Osman'ı da kendi devirlerinin efdali sayma ve Hz. Ali'nin de hilafete geliş tarihinde efdal olduğunu benimseme, Dırar b. Amr, takipçisi ve öğrencisi Hafs el-Ferd'in ifade ettiği⁸³ görüşlerdir. Bu görüşler ondan sonra Ebu'l-Hüzeyl ve Nazzam tarafından da kabul görmüştür⁸⁴.

74. Naşî el-Ekber, 51.

75. Meclisî, LXIX, 149.

76. Naşî el-Ekber, 55; Mehmet Said Hatipoğlu, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik "Hilafetin Kureyşliliği"", AÜİFD, XXIII (1978), 171.

77. Naşî el-Ekber, 55; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 10; Şehristanî, *el-Milel*, I, 79; Fahrî, 33.

78. Naşî el-Ekber, 56.

79. Bağdadi, *Usulu'd-din*, 275.

80. Şehristanî, *el-Milel*, I, 79.

81. Eş'arî, 462.

82. Naşî el-Ekber, 51 vd.

83. Naşî el-Ekber, 55 vd.

84. Ebu Reşid Nisaburî, *el-Mesail fi'l-Hilaf Beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, thk. Ridvan es-Seyyid, Beyrut 1979, 14.

Dırar b. Amr'ın, Yahya b. Halid el-Bermeki'nin huzurunda Hişam b. el-Hakem (190/805)'le yaptığı rivayet edilen imamet hakkındaki münazara, Dırar'ın Hişam'ın görüşünü benimsediği ve Ali b. Ebi Talib'in imametine ikna edildiği iddiası, pek güven telkin etmemektedir. Bununla birlikte onun imamete ilişkin fikirleri hakkında bazı ipuçları da vermektedir.

Bu rivayete göre, Dırar b. Amr, Yahya b. Halid el-Bermeki'nin huzurunda Hişam b. Hakem'le imamet konusunda münazara yapmak üzere biraraya gelmişlerdi. Hişam Dırar'a velayet ve beraâtin zahir mi, yoksa bâtin üzerine mi olduğunu sorar. Dırar, bunların zahir üzerine olduğunu, bâtinin ise idrak edilemeyeceğini; ancak vahiyle bilinebileceğini söyler. Hişam, bunun doğru olduğunu ifade edip ardından Ali b. Ebi Talib ve Ebu Bekir'in isimlerini zikrederek Allah'ın elçisine bilfiil Allah'ın düşmanlarını katletmek suretiyle en fazla yardımcı olanın ve cihadda en etkili olanın hangisi olduğunu sorar. Dırar, bu soruya Ali b. Ebi Talib cevabını verir; fakat Ebu Bekir'in ona daha yakın olduğunu sözlerine ekler. Bunun üzerine Hişam, yakınlık ifadesinin bâtin olduğunu, o konuda sözü bıraktıklarını hatırlatır. Sonra "zahiren Ali'yi itiraf ettin; bu durumda velâyet yönünden o, Ebu Bekir'den daha layıktır" der. Hişam, bâtinin zahirle birlikte olduğunda, geri çevrilmez bir fazilet olduğunu da ifade eder. Sonra da Rasulullah'ın Ali'ye "Sen bana, Musa'ya Harun mesabesinde-sin. Ancak şu var ki, benden sonra Nebi gelmeyecek." dediğini ifade eder. Bu rivayete göre Hişam, Ali için söylenenlerin zahiren ve bâtinin doğru olduğunu, Dırar'a sorduğu sorulara aldığı olumlu cevaplarla isbat etmiş olur⁸⁵.

Yine başka bir münazarada Dırar b. Amr, Hişam'a "vasiyyet varsa, Nebi vefatında insanları imamlara davet etmez miydi?" der. O da bunun ona vacib olmadığını, Gadir Hum'da, Tebuk'de ve diğerlerinde bu daveti yaptığını; ama kabul edilmediğini söyler. Hişam b. Hakem'e göre davet caiz olsaydı, Adem'in de Rabbi'nin davetinden sonra İblis'i secdeye davet etmesinin caiz olması gerekirdi. Fakat o böyle yapmamış, Rasullerin yaptığı gibi sabretmiştir⁸⁶.

Bir başka münazara da Dırar, Hişam b. Hakem'e imametinin nasıl akdolacağını sorar. O da Allah'ın nübüvveti akdettiği gibi, der. Dırar "O zaman o Nebi'dir" der. Hişam ise böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını, çünkü nübüvveti sema ehlinin yani meleklerin akdettiğini, imameti ise arz ehlinin yani nebilerin akdettiğini ifade eder. İki akd tamamen Allah'ın izniyle olur. Hişam, buna delil olarak da meselenin üç seçenektan birinden hali olamayacağını söyleyerek bunları sıralar. Buna göre; ya Allah Rasulden sonra halkdan teklifi kaldırmıştır. Onları mükellef tutmamıştır. Onlara emretmemiştir, nehyetmemiştir. Üzerinde teklif olmayan

85. Muhammed Bakır el-Meclisi, *Biharu'l-Envar*, Beyrut 1403/1983/, X, 292; Şeyh Abdullah Nime, *Hişam b. el-Hakem*, 1405/1985, 223-224.

86. Şeyh Abdullah Nime, 224.

hayvanlar ve yırtıcılar mesabesinde olmuşlardır. Böyle diyemeyiz. Ya da insanlar mükellef olurlar. Kimse kimseye muhtaç olmaz; Rasullere ve alimlere ihtiyaç duyulmaz. Herkes doğru olanı kendisi bulur. Bunu da diyemeyiz; çünkü insanlar kendi dışındakilere ihtiyaç duyarlar. Geriye üçüncü seçenek kalmıştır; insanlara, yanılmayan, yanılığa düşmeyen ve zulmetmeyen, günahlardan masum olan, hatalardan beri olan, ihtiyaç duyulan; fakat kimseye ihtiyaç duymayan Rasulün ikame ettiği biri gerekir⁸⁷.

Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ali'nin faziletlerinin tartışıldığı bu rivayetler, muhtemelen muahhar bir şii yazar tarafından kurgulanmıştır ve neticede Dırar'ın Hişam tarafından ikna edildiği görülmektedir. Bu sebeple bu rivayetlerin doğru ve güvenilir olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değildir. Ayrıca Dırar'ın, Rafızılara reddiye sadedinde te'lif ettiği "*Kitabu Red ale'r Rafıza ve'l Haşeviyye*" ve "*Kitabu'r-Red ale'l-Haşeviyye fi kavliha ennen-Nebiyye iza İsteğfere liinsani Ğafera leh*"⁸⁸ adlı eserleri onun Hişam'a mağlup oluşunu ifade eden bu rivayetle çelişmektedir.

Dırar, döneminin en çok konuşulan ve üzerinde değerlendirme yapılan konusu Hız. Ali, Hız. Ayşe, Talha ve Zübeyir'in tavırları hakkında da mütalâa yürütmüştür. Ona göre Hız. Ali ile onun karşısında yer alan Ayşe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyir b. Avvam'dan oluşan grubdan biri hatalı diğeri haklıdır; hangisinin hatalı olduğu bilinemediğinden onlar hakkında tevellî edilir⁸⁹. Bu nedenle onları topluca değil de, her birini ayrı ayrı kabul ettiğini (tevellî) ifade eder⁹⁰. Bu konudaki gerekçesi ise şöyledir: "Onların her birinin velayet ve adaletleri icma ile sabittir ve adaletleri ancak icma ile ortadan kalkabilir"⁹¹. Bu tavrı belki de her iki gruba duyduğu yakınlıktan dolayı sergilemiştir.

Dırar'a göre bu savaşa katılanlardan bir grup fasıktır; ama hangisinin fasık olduğu bilinmemektedir. Bu sebeple beraber değil, tek başlarına dost edinilebilirler. Çünkü o, Allah indinde sapık, fasık bir adama merhamet etmeyi uygun görmez. Görüşlerini güçlendirmek için de şöyle bir olay nakleder: "Bu harbe şahit olan iki adam eve girdiler. Birin şöyle dediğine tanık olduk; Allah için üçüncüsüdür diyordu veya bir çeşit Allah'ı inkara götüren başka bir şey söylüyordu. Önceleri bunlar mü'mindiler. Bu kimseleri görmek için eve girdiğimizde, ikisini de ölmüş bulduk. Bundan dolayı ikisini de ne tevellî, ne de teberri ederiz. Biliyoruz ki onlardan biri kafirdir, kafiri dost edinmeyi (tevellî) ve ona Allah acısın demeyi

87. Meclisî, *Biharu'l-Envar*, LXIX, 149; Şeyh Abdullah Nime, *Hişam b. el-Hakem*, 1405/1984, 230-231.

88. İbn Nedim, 315.

89. Nevbahtî, 15.

90. Nevbahtî, 15; Eş'ari, 457.

91. Nevbahtî, 15.

uygun bulmayız"⁹². Ebûl-Hüzeyl de onların hatalı olup olmadıklarının bilinemeyeceğini⁹³ ifade etmiştir.

Ali ile Muaviye arasındaki mücadelede ise Muaviye'yi hatalı bulmuş ve imametini kabul etmemiştir⁹⁴. O, herhangi bir gruba ne aşırı taraftardır, ne de sanırsız bir destek verir. Bundan da anlaşılmalıdır ki onun sergilediği tutum, her iki grubun katı tutumundan farklıdır ve bu hususta orta yolu takip etmektedir.

C. MU'TEZİLE'NİN TEŞEKKÜL SÜRECİNDEKİ YERİ

Dırar b. Amr'ın Mu'tezilî olup olmadığı hususu tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklar onun Mu'tezile'ye mensup olduğunu söylerler⁹⁵. İbn Hazm onun Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden olduğunu ifade eder⁹⁶ ve "Mu'tezile'den ehli sünnete en yakın olanlar Neccar, Merisî ve Dırar b. Amr'dır"⁹⁷, demek suretiyle onun Mu'tezilîliğine farklı bir boyut getirir. Aynı yaklaşımın bir benzerini de Şehristanî'de görmekteyiz. O, Dırar'ı ve takipçilerini Mu'teziley-i Mütevassitîn (Mutedil Mu'tezile) olarak niteler⁹⁸. Bir çok kaynak onun Mu'tezile'ye mensup olduğunu tespit eder ve kendi ismini taşıyan bağımsız bir alt hizbin, Dırarıyye'nin reisi sayar⁹⁹. Esasen Mu'tezile kavramı o dönemde kelamla uğraşan herkesi ve tüm dogmatik sorunları felsefi açıdan tartışan geniş bir kitleyi ihtiva eder bir şekilde kullanılmıştır. Bu nedenle birçok müellifin Dırar b. Amr'dan bir Mu'tezilî olarak söz etmeleri¹⁰⁰ yadırganmamalıdır.

Mu'tezile'nin kendisi ise hem Dırar b. Amr'ın, hem de Hafs el-Ferdî'nin önceleri Mu'tezilî olduklarını; fakat sonra muhalif tavırları nedeniyle kovulduklarını söyleyerek¹⁰¹ kendilerinden saymazlar. Mu'tezile Dırar b. Amr'ı kendilerinden kabul etmedikleri gibi, onun ve benzerlerinin önderlerinin Cehm b. Safvan (128/746) olduğunu ileri sürerler ve on-

92. Naşî el-Ekber, 54 vd.

93. Ebu Ya'la, *Kitab el-mu'temed fi Usulud-Din*, thk. W. Zeydan Haddad, Beyrut 1974, 231.

94. Eş'arî, *Makâlat*, 457.

95. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 66, 192; Pezdevî, 17, 111; Zehebî *Siyer*, X, 544; Zehebî *Mizanu'l-İtidal*, II, 328; Askalanî *Lisanu'l-Mizan*, III, 203.

96. İbn Hazm, Dırar b. Amr'ın kayda değer üç acaib halinin olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralamaktadır: Küfeli Mutezilî olması, Arab asıllı bir şubî olması ve kızını Eslem kabilesinden olan bir 'ilce yani sonradan müslüman olmuş birine vermesi. Bkz. İbn Hazm *Cemheretü'l-Ensabi'l-Arab*, 249.

97. İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 266.

98. Şehristanî, I, 26.

99. Zehebî *Siyeru Alamu'n-Nübelâ*, X, 544; *Mizanu'l-İtidal*, II, 328; *Lisanu'l-Mizan*, III, 203; Safadî, *el-Vaşi*, nşr. Helmut Ritter, Beyrut 1402/1982, XVI, 365; Bağdadî, *el-Fark*, 215; Bağdadî, *Usulu'd-din*, 165.

100. Watt, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. S. Ateş, 61; George F. Hourani, "Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism", *Int. J. Middle East Stud.* 7 (1976), 74.

101. Cüşemî, *Şerhu Uyunu'l-Mesail*, 391; Kadı Abdulcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, 61; Hayyat, 201.

ları cehmî olarak vasıflarlar¹⁰². Çünkü Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ısrarla savunan Mu'tezile'ye bu fikirlerinden dolayı "Cehmîyye" yakıştırmaları yapılmıştır. Onlar da bu yakıştırmayı kabul etmedikleri için, Cehm ile irtibatlarını doğrudan red etme yerine Dırar b. Amr gibi kader fikrini benimseyenlere Cehmî ifadesini atfetmişlerdir¹⁰³. Bu noktada Mu'tezile'nin Dırar b. Amr'ı niçin kendilerinden saymadıkları hususu üzerinde durmak istiyoruz. Kaynaklar ondan bahsederken önceleri Mu'tezilî olduğunu; fakat kulların fiilleri (efalul-ibâd) ve kudret konusundaki fikirlerinden dolayı farklılaştığını rivayet ederler¹⁰⁴. Watt ise, meseleye daha farklı bir perspektiften bakarak, Mu'tezile'nin reddettiği kelamcılarının pek çoğunun, bir dereceye kadar Ebu Hanife ile irtibatlı olduğunu ve Dırar'ın Allah'ın mahiyeti hakkındaki görüşünü ondan aldığını; ayrıca kesb görüşünün zaman zaman Ebu Hanife ile muhtemelen onun mensupları anlamında, birleştirildiğini¹⁰⁵ iddia eder. Bısr b. el-Mu'temir bir şiirinde onu benimsemelerini farklı bir gerekçeye bağlar. O, Dırar b. Amr'ın ve onun gibi düşünenlerin teşbihi andıran fikirlerinden dolayı utanç duyulması gereken kişiler olduğunu ve bu sebeple kendilerinden saymadıklarını ifade eder; "onun imamı cehm idi"¹⁰⁶ demek suretiyle Dırar b. Amr'ı, Cehmîyyeye daha yakın birisi olarak görür. Aslında o, kendine özgü görüşleri olan birisidir; fakat Mu'tezile'nin önem verdiği Adl prensibini benimsemediği ve kader akidesine karşı muhafazakâr bir tavır sergilediği için Mu'tezile tarafından kendi gruplarından sayılmamıştır. Belhi bu konuda özetle şunları söyler; "Tevhid ve adl prensiplerine inanan kimse Mu'tezile adına layıktır. Tevhid ve adle muhalif davranmakta ısrar eden; ama el-Menziletü beyne'l- Menziletayn fikrini savunan Dırar b. Amr itizal ismini haketmemektedir"¹⁰⁷.

İnsan fiilleri ile ilgili fikirlerinden dolayı Dırar b. Amr (200/815)'a Cebriyye¹⁰⁸ veya Mücebbire¹⁰⁹ dendiği gibi, Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri sebebiyle Müşebbihe¹¹⁰ veya Ehl-i İsbat da denmiştir. Ehl-i isbat tabirini ilk kez Eş'ari (324/935) *Makâlâtü'l İslâmiyyin* adlı eserinde kullanmıştır. Eş'ari, Dırar b. Amr'ın yanısıra Yahya b. Ebi Kâmil, Burgus (240/854) ve Ahmed b. Seleme el-Kuşâni gibi alimleri ilahi sıfatlarla kaderi ispat eden ve kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını söyle-

102. Hayyat, 202.

103. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 184.

104. İbn Nedim, 223; Askalanî, *Lisanu'l-Mizan*, III, 203.

105. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 254.

106. Hayyat, 201-202.

107. Ebu'l-Kasım Belhi, *Babu Zikri'l-Mu'tezile*, 75.

108. Şehristanî, I, 72.

109. Mutahhar b. Tahir el-Makdisi (355/966), *el-Bed ve't-Tarih*, Bağdat trz., V, 146; Harizmî, *Mefatihü'l-Ulum*, 20; Zirikli, *el-A'lam*, III, 215; Ebü'l-Meâlî, Muhammed b. el-Hüseynî el-Alevî, *Kitâbü'l-Beyâni'l-Edyân*, Ar. çev., Yahya el-Haşşâb, *Mecelle-tü'l-Külliyeti'l-Adâb Camiati'l-Kahire*, 19 (1957), 11.

110. Hayyat, 201.

111. Eş'ari, *Makâlât*, 540.

yen kelamcılar için de kullanılmaktadır¹¹¹. Dırar b. Amr'ın başı olduğu söylenen Dıraryye de, Cehmiyye, Neccariyye, Kullabiyye, Eş'ariyye, Bekriyye ve Kerramiyye gibi fırkalarla birlikte Mu'tezile tarafından Mücbire veya Kaderiyye olarak da adlandırılarak Mücebbire¹¹² içerisinde mütalaa edilmektedir.

Hayyat ve sonraki Mu'tezile geleneği onu kendilerinden kabul etme de, Dırar b. Amr, Basra'da Ebû'l-Hüzeyl Allaf'dan önce kelamî tartışmaların yapıldığı meclisin başında yer almaktaydı¹¹³. Ayrıca Ebû'l-Hüzeyl'in öğrencisi eş-Şahham, Dırar hakkındaki bir rivayetin de kaynağı olma durumundadır¹¹⁴. Bu rivayetler Dırar'ın Mu'tezilî çevreyle alâkalı olduğu hususunda ve yaşadığı dönemdeki etkisinin anlaşılması konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Bu noktada onun bazı görüşlerini ele alarak Mu'tezilî düşünceye hangi konularda etki ettiğini veya hangi konularda farklılaştığını tesbit etmek istiyoruz. Böylece onun, bu mezhebin teşekkülüne nasıl zemin hazırladığı veya Mu'tezile tarafından niçin dışlandığı tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Dırar b. Amr'ın Allah'ın tabiatı ve sıfatları konusundaki yaklaşımıyla Mu'tezile'nin konuya bakış açısı benzerlikler göstermektedir. Ona göre Allah'ın bir tabiatı, bir mahiyeti vardır ve bunu ancak kendisi bilir¹¹⁵. Allah'ın kendini bilmesi, delille ve haberle değil, doğrudan doğruya olur; insanlar ise O'nu delille ve istidlâlle bilir¹¹⁶. Allah'a iman ve Allah'ı bilmek akıllı bir yetişkinde bulunan bir özelliktir. Din akıldan değil, vahiyden kaynaklanan bir olgudur. Vahiy olmadan akıllı bir yetişkine dini vecibeler yüklenemez¹¹⁷. Dırar'a göre Allah, insan için yaptığından daha iyisini yapabilir. Onun sonsuz lutfu vardır. Bu lutfu kafire verilince, iman eder ve sevaba hak kazanmış olur¹¹⁸.

Dırar b. Amr'ın Allah'ın sıfatları konusunda selbî bir yaklaşım sergilediğini görmekteyiz. O, Allah'ın isim ve sıfatlarının O'nun ne olduğu hakkında herhangi bir bilgi sağlayamayacağı için olumsuz anlamda yorumlanması gerektiğini düşüncesindedir. Ona göre Allah alimdir demenin anlamı, O'nun cahil olmadığını söylemektir¹¹⁹; Allah kadirdir, demenin anlamı da, O aciz değildir demektir; Allah haydır demenin anlamı, onun ölü olmamasıdır¹²⁰. Dırar, Allah'ın Sem, basar ve diğer sıfatları hakkında

112. İbn Murtaza *el-Bahr ve'z-Zahhar*, 11.

113. Malati, *Tenbih*, 43.

114. *Fadlu'l-İtizal*, 202; İbn Murtaza, *Tabakatu Mu'tezile*, 72.

115. Ebu Reşid Nisaburî, Said b. Muhammed b. Said (400/1009), *Fi't-Tevhid*, thk. Muhammed Abdulhadî Ebu Ride, Kahire 1385/1965, 591; İbn Ebi'l-Hadid, III, 222.

116. Şehristanî, *el-Milel* I, 77.

117. Şehristanî, I, 78 vd.

118. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 192.

119. Eş'arî, 487 vd.; Bağdadî, *el-Fark*, 215; Ebu'l-Muin Nesefî, *Tabstratu'l-Edille*, 271.

120. Bağdadî, *el-Fark*, 215; İsfereyînî, 106.

da aynı kıyaslamalarda bulunmuştur¹²¹. Bu mutlak olan Allah'ı herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutmadan tanımlama yolunda bir teşebbüstür. Bu sebeple sıfatların izahında Ebu'l-Hüzeyl başta olmak üzere diğer Mu'tezile'nin Dirar b. Amr'ın nefy metodunu takip ettiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde Nazzam'ın ilim kelimesini kullanmaktan kaçınması ve "biliyor demenin anlamı, O'nun zatının isbatı ve cehaletten tenzihidir" kanaatine¹²² varmasında, Dirar'ın etkisinin olduğu iddia edilebilir.

Dirar b. Amr, müslüman olduğunu ikrar eden birçok kimsenin (avamın) kafir mi, yoksa mü'min mi olduğunu bilinemeyeceğini söyler; belki de içlerinin şirk ve küfürle dolu olduğunu ifade ederek¹²³, onların hallerinden şüphe eder ve görünen durumlarıyla hükmeder. Bu fikri tüm müslümanların imanı konusunda şüpheye düştüğünü gösterdiğinden dolayı yoğun eleştiri alan görüşlerindedir¹²⁴. Onun bu tutumu Mu'tezile'nin elit tavrıyla uyusmaktadır. Nitekim Ebu'l-Hüzeyl Allaf (227/842), Bişr b. el-Mu'temir (210/825), Ebu Musa el-Murdar (225/840), Sümame b. Eşres (213/828) ve kelamcı diğer bazı Mu'tezililer, bir münazara meclisinde taklitçi olmalarından dolayı avamın büyük bir fitne içerisinde olduğu hususunu tartışmışlardır¹²⁵.

Dirar b. Amr'ın bir başka görüşü de Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği ile ilgili olanıdır. Ona göre Allah'ın bir mahiyeti vardır, bunu yalnız Allah bilir; ancak Allah'ın ahirette yaratacağı bir duyu, O'nun mahiyetinin idrak edilmesini temin eder¹²⁶. Bu altınca his, halk için kullanılan beş duyunun dışındadır ve bu duyu Allah'ın görülebilmesi özelliğini taşımaktadır¹²⁷. Ona göre burada ifade edilen görme fiili, O'nu idrak edebilmek anlamına gelmektedir¹²⁸. Ebû'l-Hüzeyl'in de Dirar'la aynı fikri benimsediği görülmektedir. Bu yaklaşım Mu'tezile'nin Allah'ın görülmesinin imkansızlığını savunmasına ve rü'yeti idrak anlamına almasına¹²⁹ zemin hazırlamıştır.

Mu'tezile'nin üzerinde yoğunlaştığı prensiplerden birisi Tevhid'dir ve Allah'ın irade ve kudreti çerçevesinde alemin yaratılması meselesi bu

121. Naşî e'l Ekber, Abdullah b. Muhammed, *Kitabu Evsöt*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 88.

122. Eş'arî, 166 vd.

123. Isferâyinî, 105-106; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 195; Zehebî *Siyer*, X, 544; *Lisanu'l-Mizan*, III, 203; Safadi, *el-Vafi*, nşr. Helmut Ritter, Beyrut 1402/1982, XVI, 365; T. Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. S. Ayaz, 36.

124. Bağdadi, *el-Fark*, 215.

125. Cahız, *Resailu'l-Cahız*, thk. Abdüsselam M. Harun, Kahire 1964, II, 196.

126. Kadı Abdulcebbâr, *Muhit bi't-Teklif*, 158; Bağdadi, *el-Fark*, 214; Şehristanî, *el-Milel*, I, 77; İbn Murtaza, *el-Bahr ve'z-Zahhar*, 10 vd.; Pezdevi, 360.

127. Isferâyinî, 105.

128. Eş'arî, 340; Şehristanî, *Kitabu Nihayeti'l-İkdöm fi İlm-i Kelam*, thr. Alfred Guillaum, Londra 1934, 109; *el-Muhit bi't-Teklif*, 209; *el-Fark*, 336.

129. Eş'arî, 157; Muhammed Amâre, *el-Mu'teziletü ve Müşkileti'-Hürriyetü'l-İnsaniyye*, Kahire 1408/1988, 54; Wensinck, *The Muslim Creed*, 64; Hanım İbrahim Yusuf, *Aslu'l-Adl İnde'l-Mu'tezile*, takdim Atif Irakî, Kahire 1413/1993, 40.

başlık altında ele alınmıştır. Cüz ün lâ yetecezzâ, araz, cisim, hareket, sükûn vb. kavramlar Mu'tezilî eserlerin vazgeçilmez kavramları olmuştur. Dırar b. Amr alem, cisim ve araz kavramlarını kullanarak alem konusuna eğilen ve bu konuda Mu'tezilî nazariyelere ortam hazırlayan bir düşünürdür. O, alemin aslını bütünüyle arazların teşkil ettiğini, cisimlerin arazların birleşmesinden meydana geldiğini iddia etmektedir. Ona göre cisim; renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk ve cismin kendilerinden uzak kalamıyacağı bunlara benzer arazlardan mürekkebtir¹³⁰. Yani cisimler toplu arazlardır (araz-ı müctemi'a=arazlar kümesi)¹³¹. Dırar b. Amr diğer cisimlerde olduğu gibi, madde ve araz ikileminin birlikteliğini reddederek insanı da toplanmış araz (arazların toplamı)¹³² olarak tanımlar. Dırar b. Amr'ın "alem bir nitelikler ve özellikler manzumesidir" fikri, Hüseyin b. Muhammed en-Neccar (230/844)¹³³ ve İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (221/835) tarafından benimsenmiştir¹³⁴.

Dırar b. Amr'ın 2/7. yüzyılda cevher ve araz ikiliğine karşı çıkmak suretiyle sadece arazi ve arazlardan meydana gelen cisimlerin varlığını kabul etmiş olması, Dırar'dan önce de böyle bir görüşün -İslam dünyasında olmasa da- var olduğunu göstermektedir. "Cevher ve araz" yoluyla alemin hadis olduğunu ve dolayısıyla bir muhdisi bulunduğu fikrini ilk ortaya atanın Ca'd b. Dirhem (118/736) olduğu, ondan Cehm b. Safvan'ın (128/720) aldığı iddiasına¹³⁵ temkinli bir şekilde yaklaşmak gerekmektedir. Kanaatimizce konuyla ilgili rivayetlerin Dırar b. Amr üzerinde yoğunlaşması nedeniyle, bu fikrin İslam dünyasında ilk kez onun tarafından tartışıldığı anlaşılmaktadır¹³⁶. Onun Aristo'nun alem anlayışını red sadedinde *Kitabu'r-Red ala Aristalis fi'l-Cevahir ve'l-Araz*¹³⁷ adlı bir eser yazdığı rivayet edilmektedir.

Dırar b. Amr arazları cisimden ayırlamayanlar ve cisimde bulunmayabilenler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre hayat-ölüm, hafiflik-

130. Bağdadî, *el-Fark*, 214; Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tabıratu'l-Edille fi Usulud-Din*, Haz. Hüseyin Atay, Ankara 1993, 71; Fahreddin, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (606/1209), *Kitabu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay, Kahire 1991, 275.

131. Eş'arî, 281; Cüşemî, 391; Bağdadî, *Usulu'd-din*, 46; Aslanani *Lisanül-Mizan*, III, 203; *Mizanu'l-İtidal*, I, 472; *Siyeru'l-Alam*, X, 544.

132. Eş'arî, 281; Macid Fahri, "The Mu'tazilite View of Man", *Reches D'Islamologie*, 26(77), 109.

133. Bağdadî, *Usulu'd-din*, 46; Pezdevî, 16; M. Richard Frank, *The Metaphysics of Created Being according to abu'l Hudhayl al-Allaf*, İstanbul 1966, 43 vd.

134. Bağdadî, *Usulu'd-din*, 46.

135. Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 69.

136. Alemin nitelik ve özelliklerden oluştuğu görüşünün Avrupa'daki temsilcisi İngiliz filozofu Hume'dur. Bu açıdan aralarında fikri benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca alemin bütünüyle arazlardan ibaret olduğu fikrinin, günümüzdeki fiziğin maddenin en küçük parçası olan atomu parçalamak suretiyle madde olmaktan çıkarması ve enerjiye dönüştürmesi arasında önemli sayılabilecek bir şekilde benzerliğin bulunduğu görülmektedir. Krş. Ş. Gölcük-S. Toprak, *Kelam Ders Notları*, Konya 1987, 97; Y. Şevki Yavuz, "İslam Kelamında Araz Nazariyesi", MÜFD, 83.

137. İbn Nedim, 314.

ağırlık, sertlik-yumuşaklık gibi zıd arazlardan biri cisimde mutlak şekilde bulunur. Kudret, ilim, cehalet, elem, lezzet gibi arazlar ise cisimde bulunmayabilir¹³⁸. Ona göre zıt arazlardan ya da uzlaşmaz niteliklerden biri açık, diğeri gizli olarak aynı zamanda bir cisimde bulunabilir. Bunlar bir aradadırlar; fakat içiçe (tedahül) girmezler. Çünkü iki şey cisim de olsa, araz da olsa aynı yerde bulunmaz. Nitelikler, biri zuhur etmeden öteki yok olarak ardarda mevcut olabilirler. Bu da arazların sürekli olmadığı anlamına gelmektedir¹³⁹.

Dırar'a göre hareket, acı ve bilgi gibi diğeri arazlar cisimlerde bulunurlar; fakat onların bir parçasını teşkil etmezler. Allah arazları cisimlere dönüştürebilir. Bir şey, Allah'ın onda bekâyı yaratmasıyla baki olur. Bu yaratılmazsa o yok olur. Yağ zeytinde sabittir (gizlidir); fakat ona tedahül etmez. Balda yiyinceye kadar tatlılık; bedende yaralanıncaya kadar kan yoktur; çakmak taşında da ateş yoktur. Çünkü ateş olsaydı, bu onu yakardı. Karda da soğukluk yoktur; sabırda acılık yoktur. Allah onlarda yaratmadıkça bu özellikler cisimde bulunmaz¹⁴⁰. Allah bu özellikleri vuku anında; yani dokunma, tat ve kesilme anında yaratır¹⁴¹.

Dırar'ın bu görüşleri ifade etmesi onun *kumûnla* ilgili tartışmalara vakıf olduğunu göstermektedir. Kumun nazariyesinin en önemli savunucusu Nazzam, kumûnu kabul etmeyen Dırar'ı küfür ve inatçılıkla itham etmiştir¹⁴². Eş'ari, Kumun'un savunucuları arasında Nazzam'ın yanısıra Ebû'l-Hüzeyl, Muammer, Hişam b. Hakem, ve Bişr b. el-Mu'temir'i saymaktadır. Dırar b. Amr ise bu teorinin farklı bir yönünü savunmaktadır¹⁴³. Çünkü bu özelliklerin cisimde sabit olduğunu ve vuku anında ortaya çıktığını söylemekte; böylece onların cisimde varolduğu halde cismin özüne nüfuz etmediğini kabul etmektedir. Bu yönüyle de kumûn nazariyesini savunanlardan ayrılmaktadır.

Dırar b. Amr'ın "herşey yaratılmış, sonra bir gizlilik halinde tutulmuş ve başlangıçtaki bu gizlilik halinden açığa çıkmaktadır"¹⁴⁴, şeklinde tarif edilebilecek Kumûn akidesini reddedişi, muhtemelen onun Allah'ın tabii seyir üzerindeki yüceliğini iddia arzusundan kaynaklanmaktadır. Eğer tabii gidiş yalnızca ilgili cisimlerin mahiyetlerine dayandırılacak olursa, bunların Allah'ın idaresinden uzaklaştırılmış olacaklarını düşünmüştür. Böylece atomu reddetmekle birlikte, atomculuk olarak bakılabile-

138. Eş'arî, 305 vd.; Y.Ş. Yavuz, "İslam Kelamında Araz Nazariyesi", MÜİFD, 75.

139. Eş'arî, 305 vd.; Mustafa Öz, "Dırar b. Amr mad.", TDVİA, IX, 274.

140. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 195; *Siyer*, X, 544 vd.

141. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Fahrî, *Kitab Telhîsu'l-Beyân fi Zikr Fırak Ehlü'l-Edyân*, Moskova 1988, 32-33; Zehebî *Siyeru'l-'Alam*, X, 545.

142. Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1363/1944, V, 10-11.

143. Eş'arî, 328 vd.; Macid Fahri, "Some Paradoxical Implications of the Mu'tazilite View of Free Will", *Muslim World*, XLIII (1953), Hartford 1953, 101.

144. Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, V, 10-11.

cek başka bir görüşe meylettiği¹⁴⁵ öne sürülmektedir. Oysa onun atom yani cüz ellezi la-yetecezza telakkisini reddettiğini bilmekteyiz Bu konuda onun bu şekilde takdim edilmesi, "cisimlerden başka olan arazlar, iki defa veya iki zamanda (zamaneyn) varlıklarını sürdürmezler"¹⁴⁶ fikrini iddia etmiş olmasındandır. Dırar b. Amr böylece cismin boyutları olan arazın bâki olduğunu, bunun dışındaki arazın bâki olmasının imkansızlığını kabul eder¹⁴⁷. Bu fikriyle o, arazların ayrı ayrı olarak her defasında Allah tarafından yaratıldıklarını ifade etmektedir.

Dırar b. Amr'ın bu husustaki görüşlerine bakıldığında onun kelamcılar arasında kabul gören cevher ve araz düalizmine karşı çıkan ilk kelamcı olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁸. Dırar'ın "cisim bir arazlar kümesidir ve bir kere toplandığında arazların taşıyıcısı olur; yani başka arazların mahalli olur"¹⁴⁹ şeklindeki yaklaşımı bu konudaki tavrını açıkca ortaya koyar. Böylece onun atomlardan meydana gelen cisim fikrini benimsemediği anlaşılır. Dırar b. Amr'ın bu görüşünün yani arazın cevhere dönüşmesinin, cevherin de araza dönüşebileceği anlamına geleceği, bunun da siyahın beyaza dönüşebileceği gibi yanlış bir anlayış olduğu ileri sürülür. Aynı zamanda bu görüşün insanın da mürekkebe olduğu ve arazlardan müctemi olduğu anlayışını beraberinde getirdiği ve bunun kabul edilemeyeceği¹⁵⁰ üzerinde durulur. Dırar b. Amr ve Ebû'l-Hüzeyl, bu meseleye daha çok kelami çerçevede madde-araz ve cismin kategorileri bağlamında yaklaşmışlardır¹⁵¹. Fakat sonraki dönemlerde Mu'tezile'den Ebu Bekir el-A'sam ve bazı felsefeciler cisimler ve cevherleri kabul edip arazları inkar etmişlerdir¹⁵². Dırar'la birlikte Mu'tezilî düşünürlerin gündemine giren alem ve tabiatla ilgili meseleler, Ebû'l-Hüzeyl'den itibaren daha yoğun bir şekilde tartışılmış ve sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

Kulların fiillerinin yaratılması ve kudret konusunda Dırar b. Amr Mu'tezile'yle ters düşmüş¹⁵³; bu konuda umumi dini hareketin safında yer almıştır. Kesb ve iktisab kavramlarını muhtemelen bu şekilde kullanan ilk isim de Dırar b. Amr'dır¹⁵⁴. Onun bu kavramı ilk kez kullandığı ve Eş'ari'nin de ondan aldığı söylenmektedir. Kesb tabirinin Dırar'dan önce Ebu Hanife (150/767) tarafından kullanıldığı; ancak kesb konusunu sistemli bir şekilde işleyen ve teori şekline sokanın Eş'ari olduğu da¹⁵⁵ ifade edilmektedir. Watt, kesbin onun iki çağdaşı Muammer ile Hişam

145. Watt, *Teşekkül*, 244.

146. Eş'ari, 359 vd.

147. Bağdadî, *Usulu'd-din*, 51.

148. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. K. Turhan, 170.

149. Eş'ari, 305.

150. Ebu Ya'la, *Mu'temed*, 101.

151. Macid Fahri, "The Mu'tazilite View of Man", *Reches D'Islamologie*, 26(77), 119 vd.

152. Pezdevî, 16 vd.

153. Askalanî *Lisanu'l-Mizan*, III, 203.

154. Watt, *Teşekkül*, 240; *Frewill and Predestination*, 104.

155. Meclüt Özler, *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhid Anlayışı*, 200.

b. Hakem (190/805) tarafından da kullanıldığını söyler¹⁵⁶. Her iki şahsın da kesb kavramını kullanmadıkları; fakat benzer şeyler ifade ettikleri görülmektedir. Muammer'a yapılan atıfta kesb, daha doğrusu fiil "iradi faaliyet"¹⁵⁷ anlamında olup "yaratma" ile tezat teşkil etmektedir. Hişam b. Hakem (190/805)'in nazariyesi muhteva olarak Dırar'ın nazariyesine benzer. O, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder. Ca'fer b. Harb (236/851) ise bir kimsenin fiilleri, kendisi için, bir yönden ihtiyar, başka bir yönden de ıztıradır, der. İhtiyar halinde o fiillerini diler (erade) ve kazanır (iktesebe) ıztırar halinde ise, fiiller yalnızca onların doğuşunu tahrik eden sebebin varlığı ile o kimseden doğar¹⁵⁸.

Kesb tabirini ilk kullananlarla ilgili Eş'ari'nin verdiği isimlerin, sonraki dönemlere ait olduğu görülmektedir. Dırar'dan etkilenmiş zümre içerisinde Ehlu'l İsbat, Muhammed b. İsa Burgus (240/854), Hüseyin en-Neccar (230/844), Yahya b. Ebi Kamil ve Ahmed b. Seleme el-Kûşâni bulunmaktadır¹⁵⁹.

Dırar b. Amr'ın en önemli nazariyelerinden biri olan kesb, kulların fiillerinin, hem Allah'ın mahluku ve hem de kulların kesbi olduğu¹⁶⁰, espirisine dayanmaktadır. Eş'ari bu hususta şöyle der: "Dırar b. Amr'ın Mu'tezile'den ayrıldığı nokta, onun insan fiilleri yaratılmıştır ve bir fiil iki fiilden gelir; biri onu yaratır, yani Allah, diğeri onu iktisab eder, yani insan"¹⁶¹ görüşüdür. Dırar'ın kesb teorisini ortaya koyarak çözmeye çalıştığı sorun, günahkârları cezalandırmada Allah'ın kudreti ile adaletini uzlaştırmaktır. Bir kimseyi sorumlu olmadığı bir fiilden dolayı cezalandırmak adil olmayacaktı. Bu görüş daha sonra daha da ileri götürülerek, Allah'ın insan fiillerini de takdir ettiği kanaatine ulaşılmıştır¹⁶².

Kesb fikrinden dolayı Dırar b. Amr, cebriyeci olarak tanımlanmıştır¹⁶³. Şehristani de kesb nazariyesinin kesin bir şekilde cebriyecilik olduğunu ileri sürerek, Neccar ve Dırar'a uyanları Mutedil Cebriyeciler (el-Cebriyye el-Mutavassıta) şeklinde tanımlar¹⁶⁴. Onun fiillere ilişkin görüşü Seneviyyeden bir grup tarafından "Allah eğer maymun ve domuz gibi yaratıkları yaratmış olsaydı, kulların fiilleri Allah'ın fiillerinden daha hayırlı olurdu"¹⁶⁵ şeklinde eleştirilmiştir.

156. Watt, 242.

157. Eş'arî, 405.

158. Eş'arî, 40-41.

159. Eş'arî, 540 vd.

160. Eş'arî 281; Kadı Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-Teklif*, Cem el-Hasan b. Ahmed b. Mat-taveyh, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, Kahire ts., 408; Şehristanî, *el-Milel*, I, 77-78.

161. Eş'arî, 281.

162. Watt, *Teşekkül*, 241.

163. Cahız, *Kitabu Osmaniyye*, 8; İbn Murtaza, *Baahr ve'z-Zahhar*, 10.

164. Şehristanî, *el-Milel*, I, 72.

165. Seneviyye mecusilerden bir grup olarak bilinir ve görüşlerinin temelini şerr fiillerini Şeytana izafe etmek oluşturmaktadır. Bkz. Kadı Abdulcebbar, *Muhit bi't-Teklif*, 415.

Zurkan'dan gelen bir rivayete göre Dırar b. Amr, Kur'an'ın yaratılmışlığının (halkının) Allah'tan, kıraat ve fiilinin benden yani insandan olduğunu iddia etmiştir. Bunu şu şekilde ifade temektedir: "Çünkü Kur'an okumaktayım ve dinlenen şey de Kur'an'dır. Allah da bunun ecrini bana vermektedir. Kısaca ben failim, Allah da hâlikdir"¹⁶⁶. Dırar b. Amr'ın bu görüşü incelendiğinde kesb nazariyesinin izlerini taşıdığı; hatta o teorinin buna uygulandığı açıkça anlaşılmaktadır.

Dırar b. Amr, tüm fiillerinin ya doğrudan ya da mütevellid olarak kevninde tek bir tarzda kesben cereyan ettiğini¹⁶⁷ iddia etmiştir. Onun kesb nazariyesini bu görüşüne de uygulamış olduğu görülmektedir. Fiille- in başka fiilleri doğurduğunu kabul ederek failin fiilinden sonra bir fiil daha meydana geldiğini ve bu fiilin hem kulun hem de Allah'ın fiili olduğunu söylemiştir¹⁶⁸. Dırar b. Amr mütevellid fiil konusunda, fiilden doğan her şeyin -darb sonucu elem, fırlatıldıktan sonra taşın gidişi gibi- Allah'ın ve insanın fiili olduğunu iddia etmiştir¹⁶⁹. Ebû'l-Hüzeyl de, -kesb görüşünü savunmamakla birlikte- Dırar b. Amr'da olduğu gibi fiilleri doğrudan ve mütevellid olarak ikiye ayırmaktadır¹⁷⁰.

Dırar b. Amr'ın istitaat ile ilgili görüşleri de şu şekildedir. Ona göre fiile ilişkin güç (istitaat) faile ait yeteneklerin bir cüzü olarak fiilden önce, fiil esnasında ve fiilden sonra da mevcuttur ve istitaa (potansiyel güç) mustatın (güç sahibinin) bir parçasıdır¹⁷¹. Bağdadi onun bu fikriyle Mu'tezile'den daha ileri gittiğini ifade ederek görüşünü şu şekilde verir: "İstitaat, fiilden öncedir, fiil ile beraberdir, fiilden sonradır ve iş yapabilme gücüne sahip olan kişinin (mustatı) bir parçasıdır"¹⁷². Dırar, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ve kullar tarafından iktisab edildiği konusunda Eş'arilerle aynı görüşü paylaşırken¹⁷³; istitaatın fiilden önce olduğu¹⁷⁴ hakkında da Mu'tezile'ye katılmıştır. Mu'tezile'ye göre istitaat, fiilden öncedir ve fiili zaruri kılmaz (Gayr mucibe li'l fiil)¹⁷⁵ Kadı Abdalcabbar da istitaatın fiilden önce olduğu konusunda Mu'tezile'ye muvafakat ettiğini ileri sürer¹⁷⁶.

Dırar b. Amr, İbn Mes'ud (32/650) ve Ubey b. Ka'b (22/640)'ın kıraatlarını inkar etmekte¹⁷⁷; Sahabeden olmalarına rağmen mushaflarından

166. Eş'ari, 594.

167. Kadı Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-Teklif*, 408.

168. Pezdevî, 161.

169. Eş'ari, 281.

170. Gurabî, *Ebû'l-Hüzeyl Allaf*, 91 vd.

171. Eş'ari, 281; İbn Murtaza, *Bahr ve'z-Zahhar*, 11.

172. Bağderdî *el-Fark beyne'l-Fırak*, 214.

173. Bağderdî *el-Fark beyne'l-Fırak*, 214; İsferyîni, 105.

174. Sabunî *Maturidiyye Akaidi*, çev. B. Topaloğlu, 135.

175. Eş'ari, 230 vd.

176. Kadı Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-Teklif*, 428.

177. Şehrîstânî, *el-Milel*, I, 78; İsferyîni, 105; Cahız, *Kitabu Osmaniyye*, 8.

delayı sapıklığa düştüklerini söylemiştir¹⁷⁸. Bir mu'tezilî olan Cahız da, Abdullah b. Mesud'un kiraatine Zeyd b. Sabit'in kiraatini tercih etmiştir. Burada Hz. Osman'ın kurduğu komisyonun tercihi sözkonusudur¹⁷⁹.

Dırar b. Amr'ın, dönemi için özgün sayılabilecek diğer bir görüşü de kabir azabıyla ilgili olanıdır. Onun kabir azabını ilk inkar eden kişi olduğu iddia edilmiş¹⁸⁰ ve bu fikri nedeniyle Mu'tezile ile irtibatlandırılmıştır. Ebû'l-Hüzeyl Allaf'ın öğrencisi olan Şahham (233/847) da bizden kabir azabını inkar eden kimse yoktur, bu görüş Dırar b. Amr'la ilgilidir¹⁸¹, demiştir. Kadı Abdulcabbar (415/1020)'a göre kabir azabının Mu'tezile'ye maledilmesi yanlış bir değerlendirmedir. Çünkü bu görüş Dırar b. Amr'a aittir ve o da Vasil'in ashabından olduğu için Mu'tezile'nin bu görüşte olduğu şeklinde yanlış bir kanaate varılmıştır¹⁸². Esasen Mu'tezile içerisinde kabir azabının varlığını kabul edenler olduğu gibi kabir azabını inkar edenler de bulunmaktadır¹⁸³. Fakat Dırar'ın kabir azabını inkar eden ilk kişi olduğu, yaygın bir kanaattir. Belki de o bu fikri, el-Menziletü beyne'l-Menziletayn fikriyle irtibatlı olarak dile getirmiştir. Çünkü bu fikir uyarınca büyük günah işleyen kimsenin ebedi olarak cehennemde kalması sözkonusudur; bu durumda kabir azabının gereksiz olması gündeme gelmiş olmaktadır. Onun bu fikrin yanısıra cennet ve cehennem henüz yaratılmadığı görüşünü savunduğu ve Adem'in cennette değil yer-yüzündeki bir bahçede olduğu fikrini¹⁸⁴ savunduğu öne sürülmektedir.

D. SONUÇ

Dırar b. Amr, felsefi literatürü kullanarak kelim yapmış erken dönem kelamcısıdır; bu yönüyle Ebû'l-Hüzeyl Allaf'ın sistemleştirdiği Mu'tezile'ye büyük ölçüde zemin hazırlamış ve güç katmıştır. Onun el-Menziletü beyne'l-Menziletayn fikrini benimsemiş olması, Vasil'a ve Ebû'l-Hüzeyl'e yakın siyasi bir tavır sergilemesi ve bazı tartışma konularının merkezinde yer alması Mu'tezilî çevreyle alâkalı olduğunu göstermektedir. Sonraki Mu'tezile kendileriyle Dırar arasındaki varolan ilişkiyi

178. Bağdadî, *el-Fark*, 214 vd.

179. Cahız, *Hucecu'n-Nübüvve*, (*Resailu'l-Cahız* isimli eserinde), Kahire 1933, 119.

180. *Kadı Abdulcebbar Fadlu'l-İtizal*, 201; İbn Ebi Hadid, VI, 273; İbn Hazm, *el-Fasl*, VI, 66; Askalanî *Lisanu'l Mizan*, III, 203; *Mizan*, II, 329; el-İci, *el-Mevâkıf*, 382; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakatü'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, Daru'l-Kütüb 1392/1972, I, 216; Meclisi, *Biharu'l-Envar*, VI, 274.

181. Kadı Abdulcebbar, *el-Munye ve'l Emel*, 61.

182. *Fadlu'l-İtizal*, 202.

183. İbn Ebi'l-Hadid, VI, 273. Kadı Abdulcebbar, Mu'tezile'yi kabir azabını inkar eden ve isbat edenler üzere iki ana gruba ayırmakta ve azabı inkar edenlerin delilini de şu şekilde kaydetmektedir: Meyyit defnedildiğinde işitmez, görmez ve idrak etmez, lezzet almaz; nasıl olur da ölümler birlikte cezalandırılması ve azap görmesi caiz olur. Daha geniş bilgi için bkz. *Kadı Abdulcebbar Fadlu'l-İtizal*, 202; Şabi-Ebu Lübabe-Neccar, *Mu'teziletü beyne'l Fikri ve'l Amel*, 146.

184. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV.

kopmuş kabul etse de, onunla bu çevre arasında bir etkileşimin bulunduğu gözardı edilmemelidir.

Çok hareketli bir dönemde yaşadığı, hatta felsefenin İslâm dünyasında özümlenmesinde önemli katkıları olmasına rağmen eski kaynaklarda Dırar b. Amr'la ilgili fazla bir malumata rastlamamaktayız. Belki de dönemi için aşırı sayılabilecek kabir azabını inkar, Nabatî'nin Kureyşe imamette takdimi gibi bazı görüşleri nedeniyle İslâm düşüncesine; kader ve insan fiillerine ilişkin fikirleri nedeniyle de Mu'tezile'ye katkısı gözardı edilmiştir.

Dırar b. Amr'ın ele aldığı ve tartıştığı konular incelendiğinde, onun sorunları çözmeye talip bir kelamcı olduğu ve döneminde etkin olan İslâm dışı din ve kültürlerle karşı olduğu kadar, bazı İslâm fırkalarıyla da mücadele ettiği açıkça anlaşılır. İleri sürdüğü fikirler ve izlediği siyasi tavır, Dırar b. Amr'ın gruplar arası uzlaştırıcı bir rol üstlendiğini ve 3/9. asrın ilk yarısında İslâm düşüncesinin oluşmasına ve Mu'tezilî düşüncenin teşekkülüne önemli katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ebû'l-Hüzeyl'den önce Basra'da kelami tartışmaların başı olması ve Mu'tezile'nin vakıf olduğu felsefi konulara aşina olması, -beş esası benimsememiş olsa bile- onun, Mu'tezile'nin ve Ebû'l-Hüzeyl'in teşekkül ettirdiği fikri ortamı hazırlayan bir öncü olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Adnan Ubeyd el-Ali, "*Bişr b. el-Mu'temir: Şi'ruhu ve Sahifetühü'l-Belagiyye*", *Mecelle-tü Ma'hedi'l-Arabiyye*, XXXI/II (1408/1987), Kuveyt.

Amâre, Muhammed, *el-Mu'teziletü ve'l-Müşkileti'l-Hürriyeti'l-İnsaniyye*, Kahire 1408/1988.

Arif, Ahmed Abdullah, *es-Silatü beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mu'tezile*, Takdim Muhammed Amâre Beyrut 1407/1987.

Askalanî, İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, Beyrut 1968.

Lisânü'l-Mizân, Haydarabad 1331.

Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Kitabu Usulu'd-din*, Beyrut, 1981/1401.

el-Fark Beyne'l-Fırak, Nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut trz.

Mezhepler Arası Farklar, (*el-Fark beyne'l Fırak*), çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979.

Bozkurt, Nahide, *Halife Me'mun Dönemi ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1991.

Brockellmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Leiden 1937-1947.

Cahız, Ebu Osman b. Bahr (255/868), *el-Beyân ve't-Tebyin*, Thk. Abdullah, M. Harun, Kahire 1948.

- Kitabu'l-Hayevân*, Kahire 1965.
- el-Osmaniyye*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mısır 1955.
- Resailü'l-Cahız*, yayınlayan: Abdüsselam M. Harun, Kahire 1964.
- Caşiyarî**, *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Thk. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyarî-Abdu'l-Hafız Şelbi, Kahire 1357/1938.
- Cook**, Michael, *Early Muslim Dogma*, a Source-Critical Study, London 1981.
- Dârimî**, İmam Ebu Said Osman b. Said b. Halid (280/893), *Kitabu'r-Red ala Bişr el-Merisi'l-Anber*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut trz.
- Davudî**, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Daru'l Kütüb 1392/1972.
- Ebû Ca'fer et-Tusî**, *İhtiyar Ma'rifeti'r-Rical el-Ma'ruf bi Ricali'l-Keşfi*, Tlk. Mir Dâmâd el-Esterâbâdî, thk. Seyyid Mehdi er-Recaî, Müessesetü Âli Beyt 1404.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî**, Ahmed b. Abdillâh (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ*, 1394/1974.
- Ebu Reşid Nisaburî**, Said b. Muhammed b. Said (400/1009), *Fi't-Tevhid*, thk. Muhammed Abdulhadi Ebu Ride, Kahire 1385/1965.
- el-Mesail fi'l Hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, thk. Ma'n Ziyâde-Rıdvan es-Seyyid, Beyrut 1979.
- Ebu Ya'la**, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef b. Ahmed İbn el-Farra el-Hanbeli el-Bağdadi 458/1066, *Kitab el-Mu'temed fi Usulu'd-Din*, thk. W. Zeydan Haddad, Beyrut 1974.
- Ebü'l-Meâlî**, Muhammed b. el-Hüseyn el-Alevî, *Kitâbü'l-Beyânî'l-Edyân*, Ar. çev. Yahya el-Hasşâb, Mecelletü'l-Külliyyeti'l-Adâb Camiati'l-Kahire, 19 (1957).
- Ebu'l-Muin en-Nesefî**, Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabrisatu'l Edille fi Usulu'd-Din*, Hz. Hüseyin Atay, Ankara 1993.
- Eş'arî**, Ebu Hasan Ali b. İsmail el-Basri el-Şafî, *Makalâtu'l-İslâmiyyin*, Tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400.
- el-Fahrî**, Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân fi Zikri'l-Fırak Ehli'l-Edyân*, Moskova 1988.
- Fahrî**, Macid, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 1987.
- "The Mu'tazilite View of Man", *Récehes D'İslamologie*, 26 (77).
- "Some Paradoxical Implications of the Mu'tazilite View of Free Will", *Muslim World*, XLIII, 95-109, Hartford 1953.
- Fiğlalı**, Ethem Ruhi, "İslâm Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu (First International Symposium on Islamic Studies), Tebliğler ve Müzakereler, 16-18 Eylül 1985, İzmir 1985, 369-378.
- Frank**, M. Richard, *The Metaphysics of Created Being according to abu'l Hudhayl al-Allaf* (Uitgaven van het Nederlands historisch archaeologisch Instituut te İstanbul 21, İstanbul 1966), pp. 32 ff.

- Gozeşte**, Nasır, "*Ebu'l-Huzeylh Allaf*", Dairetu'l-Mearif-i Buzurg-i İslami", VI (1373), Tahran.
- Gurabi**, Ali Mustafa, *Ebu'l-Huzeyl el-Allaf*, Mısır 1369/1949.
- Halife b. Hayyat** (240/854), *Tarihu Halifetu b. Hayyat el-Asferî*, R. Baki b. Halid, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1414/1993.
- Harezmi**, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Harezmi, *Mefatihü'l-Ülûm*, Kahire 1401/1981.
- Hatipoğlu**, Mehmet Said, "*İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik "Hilafetin Kureyşiliği"*", AÜİFD, XXIII (1978).
- Hayyat**, Ebu'l Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitabu'l İntisar ve'r-Reddu ala Ravendiye'l-Mulhid*, tkd. Muhammed Hicazi, Kahire 1988.
- Hourani**, George F., "*Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism*", Int. J. Middle East Stud. 7(1976), 59-87.
- Izutsu**, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul 1984.
- İbn A'sam**, Ebu Muhammed Ahmed b. A'sâm el-Kufi 314/926, *Fütuh*, Beyrut trz.
- İbn Abd Rabbih el-Endelusi**, Ebu ömer Ahmed b. Muhammed (328/939), *İkdu'l-Ferid*, thk. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeynî-İbrahim el-Ebyarî, Beyrut 1403/1983.
- İbn Abdilber**, Ebu Ömer Yusuf en-Nemeri el-Kurtibi Endelusi (463/1070), *Camiu Beyan el-İlmi ve Fazlihi vema Yanbağı fî Rivayetihî ve hamlihî*, Beyrut trz.
- İbn Cülcül** (399/1009), *Tabakatu'l Etbba ve'l-Hukema*, thk. Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985.
- İbn Düreyd**, Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd el-Ezdî (321/933), *el-İştikak*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Bağdat 1399/1979.
- İbn Ebi Usaybia**, Ebu'l Abbas Ahmed b. el-Kasım b. Halife b. Yunus es-Sa'di, *Uyunu'l-Enbai ve Tabakatu'l Etbba*, şerh-thk. Dr. Nizar Ruza, Beyrut trz.
- İbn Ebi'l Hadid**, Ebu Hamid İzzeddin Abdulhamid b. Hitebullah (656/1258), *Şerhu Nehcu'l-Belaga*, nşr. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut 1965.
- İbn Esîr** (555-630), İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Esîr, *el-Lübab fî Tehzibi'l-Ensâb*, thk. Hüsameddin el-Kudsi, Kahire 1356-1357.
- İbn Hazm**, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelusi (456/1064), *el-Fasl fî'l Mîlel ve'l Ehvâ ve'n-Nihal*, Mısır 1950.
- Cemheretü'l-Ensabu'l Arab*, thk. Komisyon, Beyrut 1403/1983.
- el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut trz.
- İbn Kayseranî** (507/1114), Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir, *el-Ensabu'l-Mutefikâ*, ed. P. Jong, Leiden 1965.
- İbn Kıftî** (646/1248), Cemaleddin Ebi'l-Hasan, *İhbörü'l-Ulemâ bi Ahbari'l-Hukemâ*, Kahire trz.

- İbn Kuteybe ed-Dineverî**, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim, *Uyunu'l Ahbör*, Kahire 1963/1383.
- İbn Murtaza**, Ahmed, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Thk. S.D. Wilzer, Beyrut 1380.
- Kitabu el-Müel ve'n-Nihal Min Eczaı Kitabu'l-Bahr ez-zahhar el-Cami'li-Mezahibi ule-mai'l Ensör*, Hk. Muhammed Cevad Meşkur, Tebriz 1959.
- Babu zikri'l Mu'tezile*, Tah. T.W. Arnold, Haydarabad 1316.
- İbn Nedim**, Ebu'l Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Nazindirî, Beyrut 1988.
- İbn Tayfur** (280/893), Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Katib, *Kitabu Bağdad*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, Kahire 1949.
- İbn Tıktaka**, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Falri fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut trz.
- el-İcî**, el-Kadı Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevakıf İlmi'l Kelam*, Kahire trz.
- İsfahani**, er-Ragıb, *el-Müfredat fi Garibi'l Kur'an*, Beyrut trz.
- İsferâyini**, Ebu Muzaffer, *et-Tabısr fi'd Din ve Temyizi'l Fırkatı'n Naciye an fırkatı'n Halikın*, thk. K. Yusuf el-Hut, Beyrut 1983/1403.
- Kadı Abdulcebbâr**, Kadı'l Kudat Abdulcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l Mu'tezile*, Tah. Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986.
- Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Dr. Abdülkerim Osman, Kahire 1988/1408.
- el-Muğni*, nşr. T. Hüseyin, Kahire 1382-8/1962-5.
- Muhit bi't Teklif*, Tas. Ömer es-Seyyid Azmi, Kahire trz.
- Tesbitu Delailin-Nübüvve*, Thk. Dr. Abdülkerim Osman, Beyrut 1966.
- el-Ka'бі el-Belhî**, Ebü'l-Kâsım (319/931), *Babü Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.
- Kabulu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Rical*, Daru'l-Küttübi'l-Kahire, Yazma, Mustalah 14 m. (110 varaka).
- el-Kinanî el-Mekkî**, İmam Abdülaziz b. Yahya b. Müslim (240), *Kitabu'l Hayde ve İntisaru'l-Menhec es-Selefi*, şrh. Muhammed Abdulhadi, Cezire trz.
- el-Kummî** (ö. 1359), Şeyh Abbas, *el-Kuna ve'l Elkâb*, Beyrut 1403/1983.
- Kutlu**, Sönmez, *İslam Düşüncesinde Hadis Taraftarları ve İman Anlayışları*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1997.
- el-Makdisî**, mutahhir b. Tahir, *el-Bed' ve't-Târîh*, Bağdat trz.
- Malatî**, Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *Kitabu't Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehva ve'l-Beda*, thk. Muhammed Zahit b. el-Hasan el-Kevseri, Kahire 1368/1949.
- Meclisî**, Şeyh Muhammed Bakır, *Biharu'l-Envâr*, Beyrut 1403/1983.
- Mesudî**, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesudi (346/957), *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1988.

- Naşie'l Ekber**, Abdullah b. Muhammed, *Mesailu'l İmâme, Kitabu Evsat fi'l Makâlat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
- en-Necaşî**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas el-Esedî el-Kufî (450/1058), *er-Ricalü'n-Necaşî*, thk. Es-Seyyid Musa eş-Şebirî ez-Zencanî, Kum 1418.
- Neşvanü'l Himyerî**, *el-Hürü'l-İyn*, Mısır 1948.
- en-Nevbahfî**, Ebu Muhammed Hasan b. Musa (310/922), *Kitabu Fıraku'ş Şia*, thk. Helmut Ritter, İstanbul 1931.
- Nime**, Şeyh Abdullah, *Hişam b. el-Hakem*, 1405/1985.
- Nüveyhiz**, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, Beyrut 1982.
- Onat**, Hasan, *Emevî Devri Şif Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.
- Öz**, Mustafa, "Dırar b. Amr", TDVİA, IX (1994).
- Pezdevî** (493/1099), Sadru'l İslam İmam Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, terc. Ş. Gölcük, İstanbul 1988.
- Razî**, Fahreddin, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (606/1209), *İtikadatü Fıraku'l Müslimin ve'l Müşrikin*, Thk. Ali Sami Neşşar, Kahire 1938/1356.
- Kitabu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay, Kahire 1991.
- Sabunî**, Nureddin, *Maturidiye Akaidi*, terc. Bekir Topaloğlu, Ankara 1398/1978.
- Safadî**, Selahaddin Halil b. Aybek es-Safadî (764/1363), *Kitabu'l-Vafî bi'l-Vefayat*, thk. Muhammed b. Mahmud-İbrahim b. Süleyman, Wiesbaden 1981.
- Nektü'l-Himyan Fi Nektü'l-Umyan*, thk. Ahmed Zeki Bek, Mısır 1326/1911.
- Sehmî**, *Tarih-i Cürçön*, nsh. Dr. Muhammed Abdulmuid Han, Beyrut 1407/1987.
- Sem'anî**, Ebu Sadeddin Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'anî (562/1166), *el-Ensab*, tkd. Abdullah Amr el-Barrudî, Beyrut 1988.
- Sezgin**, Fuad, GAS, Leiden 1967.
- Tarihu't Turasul Arabiye*, Arapça çev. Mahmut Fehmi Hicazî, 1983/1403.
- es-Suyuti** (911/1505), Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdilhamid, Kahire 1305.
- Şehristanî**, Ebu Feth Muhammed b. Abdilkerim, *Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l Kelâm*, Oxford 1934.
- el-Milel ve'n-Nihâl*, Neşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut 1990/1410.
- Topaloğlu**, Bekir, *Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara 1979.
- Ukaylî**, Ebu Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad el-Ukaylî el-Mekkî, *ed-Duafa*, thk. Abdulmuti Emin Kal'aci, 1404/1984.
- Van Ess**, Josef, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra Walter de Gruyter*, Berlin-New York 1991.

"Dirar b. 'Amr und die 'Cahmiya' Biographie einer vergessenen Schule", Der Islam, Berlin 1968.

"Ebû'l-Hüzeyl Allaf", Encyclopaedia Iranica (EIr), I (1983), 318-322, London.

Watt, Montgomery, *Freewill and Predestination in Early Islam*, London 1948.

Islamic Political Thought, Edinburg 1968.

İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. E.R. Fırlalı, Ankara 1981.

Islamic Philosophy Theology-İslâm Felsefesi ve Kelâmı, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

"The Political Attitudes of the Mu'tazilah", Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS), 1963, 38-57.

Wensinck, *The Muslim Creed*, its Genesis and Historical Development, Cambridge 1932.

Yavuz, Hanim İbrahim, *Aslı'l Adl-İnde'l-Mu'tezile*, Takdim Atf Irakî, Kahire 1413/1993.

Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985.

Mizânu'l İtidal fi Nakdi'r-Rical, Thk. Ali Muhammed el-Becavi, Daru'l Hayai trz.

el-İber Fi Haber Men Ğaber, thk. Ebu Hacir es-Said b. Besyani Za'lul, Beyrut 1405/1985.

Zirik, Hayreddin, *el-Alam ve'l-Esma*, Kahire, 1954-1959.